

MEMLÛK DEVLETİNDE KÖLELİK SİSTEMİ*

David AYALON

GİRİŞ

Askerî kölelik sistemi,yalnız İslâm çerçevesinde gelişmiş olan ve İslâm sahası dışında bu isme lâyık bir paraleli olmayan bir müessesedir. Aslında kölelerin ordu için silah altına almak üzere satın alınmaları İslâma has değildir; ama hiçbir düzende İslâmdaki gibi öyle dev bir hedef uğruna o kadar büyük bir gücü biriktirmeyi başaran, öyle hayret edilecek başarılar gerçekleştiren ve bu kadar uzun süre ayakta kalabilen inceden inceye olduğu kadar bilimsel bir kalıbın içinde organize edilmiş kölelerden oluşan bir askerî kurum kurulmadı. Bu kurumun İslâmda IX.yüzyılın ilk yarısından yani Halife el-Mu'tasım'ın zamanından XIX.yüzyılın başlangıcına, Memlûkların Napoleon ve Mehmet Ali tarafından ortadan kaldırılmasına kadar sürdüğüne işaret etmek yeterlidir.(1) Bu bin yıllık sürenin büyük bir bölümünde bu kurum İslâmın savunmasında ve yayılmasında temel bir rol oynamıştı. Meşhûr İranlı devlet adamı Nizâm ül-Mülk'ün "Siyâsetnâme" adlı eserinde bize gösterdiği gibi, belli ki bu sistem çok daha erken bir devirde, yani X.yüzyılda, İranlı Samanoğulları devrinde önemli bir gelişmederecesineulaşmıştı.Bununla beraber şunu belirtmek gerekiyor ki bu askerlik sistemi varoluşunun ilkyüzyıllarında İslâm âleminin doğusunda bulunduğu zaman çok önemli bir rol oynamıyordu. O devirdeki memlûk alaylarının önemi daha yeni olan köle ordularına ser ve fidanlık olarak hizmet edikten ibaretti. Bu sistem ancak epey sonradan doğudan batıya Akdeniz kıyılarına nakledildiği zaman kesin bir faktör oldu ve mükemmelliğin zirvesine geç İslâmın en güçlü devletlerinde, Memlûk ve Osmanlı İmparatorluğu'nda, erişti. Şüphesiz bu sistem Avrupalıların Haçlı seferlerinden sonra doğu Asya'yı fethetmelerini engelleyen başlıca faktörlerdenbirini teşkil etmişti. Elbetteki bununla İslâmın çerçevesi dışında değil de içinde etkili olan faktörleri kastediyoruz.

Askerî kölelik sisteminin İslâm medeniyeti alanı dışında uygun bir paraleli olmadığından büyük öneminin uzun zaman anlaşılabilmesi ve bugüne kadar araştırılmasının oldukça ihmal edilişi hayret verici,değildir. Askerî kölelik incelemelerinde en büyük gelişmeyi şimdiye kadar Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili olanlar göstermişti.Belirli bir gelişme her ne kadar çokdaha az ise de, Memlûk Devleti ile ilgili olarakda kaydedilmişti. Memlûk sisteminin başlangıcından 1250 yılına kadarki süre ile ilgili bilgimiz çok sınırlıdır ve tanıdığımız kaynakların bu uzun

* David Ayalon, L'Esclavage du Mamelouk,Oriental Notes and Studies, No.1, Kudüs1951, ten Samira Kortantamer tarafından tercüme edilmiştir.

1- Bununla birlikte Yeniçerilerin 1826 yılındaki ilğâsından bahsedilemez, çünkü Yeniçeri alaylarının bu tarihten epey önce kölelerden oluşmaları sona ermişti. Hristiyan çocuklarının askere alınma kanunu resmî olarak XVIII.yüzyılınortasına doğru kalktıysa da XVII.yüzyılın ikinci yarısından itibaren bu silah altına alınma ile ilgili az bilgi ver.

devir üzerine büyük ölçüde ışık tutmak için elverişli oldukları şüphelidir. Bu durumun, askerî islâmî köleliğin başlangıcı ve temellerinin anlatılması söz konusu olduğu zaman önemli bir engel teşkil ettiği apaçıktır; gerçekten gözlerimizin önünde adı geçen sistemin başlangıcı ve gelişmesi ile ilgili net bir görüntüye sahip olsaydık, onun daha sonraki eksiksiz belirlenmesini daha fazla özen ve açıklıkla anlayabilirdik.

Memlûk kaynakları, Memlûkların 1250-1517 yıllarını içeren devrinin askerî-sosyal sistemini makul bir biçimde araştırmak için imkan verirler. Bu devri ortaya koyan çok mükemmel tarih eserlerinin coğrafi topografik ansiklopedik literatür ve biyografik lugatlarla beraber bulunması bu devri incelemek isteyenini işini epeyce kolaylaştıran çok nâdir bir durum oluşturur. Bununla beraber bu literatür, çeşitliliğine rağmen oldukça tek yanlıdır. Böylece oldukça büyük bir sayı, sorularda tartışılmaz sonuçlara varmak için bize bol ve tam bilgiler sağlıyor. Ama bazı başka önemli durumlarda ise, en ufak açıklama bulmayı bile başaramıyoruz. Başka bir zorluk, elimizin altında bulunan önceki Memlûk devri (Türk -Kıpçak devri) ve sonraki Memlûk devri (Çerkesdevri) ile ilgili kaynak miktarının aşırı dengesizliğinden kaynaklanıyor. Basılmış Memlûk literatürünün büyük çoğunluğu sonraki devrin eserlerinden oluşuyor. Bu durum, özellikle sonraki devrin Memlûk tarihçileri, kendi devirlerini bir gerileme ve bozulma sembolü olarak gördüklerinden, Bahrî devrine tam tersi bir çiçeklenme ve mükemmellik sembolü olarak baktıklarından dolayı idealize ettikleri için, kendi içinde de dengeli değildi. Şu yukardaki iki zorluk böyledirler ki şimdiki durumda onları aşmak hemen hemen mümkün değildir. Önemli ölçüde muhtemelen aşılabilmiş olan bir üçüncü zorluk daha vardır. Memlûk araştırmalarının şimdiki durumunda bu devri araştırmak isteyenini uğraşması gereken ilk problem, Memlûk kurumları ve terminolojisi hakkında tam ve incelikli tanımlamalar vermekten ibarettir. Bu kaçınılmaz temelin dışında herhangi bir temellendirilmiş tarihî sonuca varmak mümkün değildir. Ansiklopedik literatür veya ona benzer eserler bize hayli takdire değer sayıda önemli tanımlamalar verdiler; onlar olmadan gerçekten ilerlemek zor olacaktı; ama bu tanımlamalar kendileri hiçbir biçimde yeterli değildir; gerçekte onlar bize tanımlama ihtiyacı olan kavramların bir bölümünü yeniden örtüyorlar; çünkü çoğu arada geçen küçük parçalar halindedirler ve birçoğu eserin zamanına göre tam değildirler. Her tanımlama, kullanımı ışığında denenmeli. Bu da gerçekte, yani kronikler vasıtasıyla, yapılabilir; kronikleri ve ansiklopedileri birleştirirken Memlûk Devletinin birçok önemli kavramlarının ve kurumlarının evrimi ve değişimleri anlatılabilir ve böylece araştırmacı, ellerinin altında tarihî sonuçları temellendirmek için önemli bir alet buldurmuş olmaktadır.

Bu çalışma, memlûkun köle taciri tarafından Memlûk Devletine getirilişinden askerî okuldaki eğitimini bitirdiği zamanki âzâd edilmesine kadar süren kariyerini anlatmaktadır. Bu eser ayrıca memlûkun kölelik devrinin âzâd edilmişinden sonraki kariyerine etkisini anlatır. Şunu belirtmek gerekiyor ki memlûkun kölelikteki hayatı ve faaliyetinden, askerî okulun yapısı ve organizasyonundan oluşan tablo tatminkâr olmaktan uzaktır. Soruların büyük bir kısmı cevapsız kalıyor. Oysa kölelik devrinin, bir taraftan memlûk ile onu satın alan ve âzâd eden efendisi arasında kurulan ilişkiler, öbür taraftan memlûk ile kölelik ve âzâdlık dönemi arkadaşları arasındaki ilişkiler üzerindeki etkilerinden oluşan

daha net bir tablosuna sahibiz. Bu olgu büyükönem taşıyor çünkü bu ilişkiler Memlûk toplumu ve ordunun dayandığı başlıca temellerden birisini, hattâ en başlıca temeli, oluşturmaktadır. Memlûkordusunun dağılımı belirli görev ve hizmet bağlılıklarına değil, belli bir efendiye olan bağlılığına dayanırdı. Memlûk, onu satın alan ve âzâd eden efendisine karşı nasıl sadakat ve dayanışma borçluysa kölelik ve âzâdlıkdönemi arkadaşlarına karşı da bunu borçlu idi. Bu dayanışma, efendinin ölümü veya istifasından sonra dahî sürerdi ve hattâ onun oğluna karşı geçerliydi. Bunun için emirlerin memlûkları sultaninkilerle tamamen kaynaşmıyorlardı ve geçmiş sultanın memlûkları iktidardaki sultaninkilerle kaynaşmıyorlardı. Memlûk tarihinde, A sultanın ve B sultanın âzâd edilmiş memlûkları arasında hiç bir kaynaşma vak'asından haberdar değiliz. Belirli bir sultanın memlûkları kaynaşmış ve kendine münhasır bir birim olarak devam ederlerdi, tâ ki son üyesinin ölümüyle bu birim yıkılıp kayboluncaya kadar.

Bu eserde, memlûkun direkt çevresi ile olan ilişkilerinin temelini oluşturan ilkeleri açıklamaya çalıştık. Bu da, bu ilkelerin Memlûk toplumunun ve ordusunun yapısına yaptığı etkileri anlamak için önemli merhaleyi oluşturur; bu konu Memlûk ordusu hakkında yazmaya çalıştığımız daha el yazısı halinde olan tezin bir başka bölümünü oluşturur.

KÖLE TÂCİRİ

Memlûkların satın alımı ile ilgili ticarete ve onların Mısır'a getirilişlerinde köle tâcirinin fevkalâde önemli bir rolü vardı. O, memlûkun vatanı ile Memlûk Devletini birleştiren zincirin bir çeşit halkasını oluştururdu. O, ilk efendisi, ilk satın alanı oluyordu ve bu sıfatıyla kaynaklarda adı geçtiği zaman listenin başında bulunurdu(1). Kimdi bu köle tacirleri? Öyle görünüyor ki genellikle ülkenin halkından değillerdi; gerçekten onların çoğu "hoca" lakabını taşıdılar, ve Kalkaşandî'ye göre " 'hoca' lakabı en önemli yabancı tâcirleri belirtiyor, meselâ İranlılar vesaire"(2). Kalkaşandî'nin bu tanımlaması oldukça çok özel vak'a tarafından doğrulanmıştır. Öyle olduğu halde onların vatanlarını bazı tek tük durumlar dışında tesbit etmek hayli zordur. Bu da Memlûk devrinin köle tâcirlerinin sayısı hakkında öğrenebildiklerimizin son derece sınırlı oluşuyla açıklanabilir. Bir köle tâcirinin adı kaynaklarda ekseriyâ ancak sonradan devlette çeşitli önemli görevlere gelmiş olan bir veya birkaç memlûku getirdiği zaman geçer. Adının geçişi bile onu ancak isimsizlikten çıkarıyor: Bazen ilk adı unutulmuş yalnız unvanı bazen yalnız ilk adı belirtiliyor. Nâdiren bütün isimleri sayılıyor, daha da nâdiren vatanına işaret ediliyor. Bu, "tâcir el-memâlîk" olarak adlandırılan ve hakkında çok daha fazla bilgi sâhibi olduğumuz sultanın köle tâciri için geçerli değildir.

Aşağıda 21 köle tâcirinin adı bulunuyor; onların onu adlarıyla, sekizi yalnız lakablarıyla ve üçü hem adlarıyla hem de lakabıyla belirtilmiş. Kaynaklar aralarında yalnız dördünün vatanlarından söz ederler.

- 1- Bu mesele Memlûk ordusundan bahseden eserimizin memlûk adları ile ilgili bölümünde uzunca işlendi. Ayrıca aşağıdaki dipnotlarının göndermelerine bakınız.
- 2- El-Kalkaşandî, **Subh el-A'şa**, Kahire 1913-1919, cild VI, s.13, satır 15-17. Tuccâr el-havâcakîya ve unvanları için bkz. **Subh**, VI, s.69, satır 1;s.73, satır 6, s.165-6; IV, s. 40, satır 7-8. İbn Kadî Şuhba, **Yk.57b**, satır 10. Es-Sahâvi, **ed-Dav' el -Lâmi'**, Kahire 1353-5 H., cild III, s. 84, satır 22.

Arapça, Türkçe veya Farsça ad taşıyan tâcirler şunlar: Kayıtbay'ın satın alıcısı Hoca Mahmûd (1); Mu'ayyad Şeyh'in satın alıcısı Mahmûd Şah el-Yazdî (2); Hoca Bîr Muhammed(3); Çerkesel-Halîlî'nin satın alıcısı Hoca Halîl(4); Ergunşah el-İbrâhîmî'nin satın alıcısı Hoca İbrâhîm(5); Yelboğa es-Sâlimî'nin satın alıcısı Hoca Sâlim(6); Berke el-Cûbânî'nin satın alıcısı Hoca Cûbân(7); Ergun ve Tagrîbirdî'nin satın alıcısı Hoca Başboğa(8); Sultan Çakmak'ın satın alıcısı Hoca Kizlik(?) (9); Hoca Karaca veya Osman Karaca(10).

Yalnız lakablarıyla belirtilmiş olan tâcirler şunlar: Akbirdî el-Muzafferî'nin satın alıcısı el-Muzaffer (11); el-Eşref Aynâl'ın satın alıcısı Alâ' ed-Dîn(12); çok önce geçmiş bir devir için Tenkiz'in satın alıcısı olan Hoca Alâ' ed-Dîn es-Sîvasî (bir defa da yanlışlıkla adı es-Sûsî olarak geçti) (13); Hoca Celâl ed-Dîn (14); Sultan Ferec'in zamanında sık sık tâcir Nâsir ed-Dîn'in adı geçer. Mısır'a büyük sayıda memlûk getirdiği halde ilk ismi hiç bir zaman zikredilmez Sultan Ferec, el-Melik en-Nâsir unvanını taşıdığı için en-Nâsirî adını taşıyan birçok memlûk Ferec'in memlûkları olarak tanındılar, halbuki aslında onlar tâcir Nâsir ed-Dîn'in memlûkları idiler (15), Azdamur el-Mucîrî'nin satın alıcısı Mucîr

- 1- İbn İyâs, *Bedâi' ez-Zuhûr*, nşr. Kahle ve Mustafa, İstanbul 1931-36, cild III, s. 2, satır 6. *El-İshâkî, Ahbâr el-Uval*, s.122, satır 10. *Dav'*, cild VI, s.201, satır 22.
- 2- İbn Tagrîbirdî, *en-Nucûm ez-Zâhira* (nşr. Popper), VI, s.722, satır 12-14. İbn Tagrîbirdî, *el-Manhal es-Sâfî*, Elyazması Paris (deSlane No: 2068-2072), cild III, yk. 154b, satır 22-23; VII, yk. 351b, satır 21. Bu elyazmasından İbrani Üniversitesinde bulunan bir fotokopisine göre alıntı yapıyorum. Bunlar Paris yazmasının tümünden ve onu tamamlayan Mısır Milli Kütüphanesindeki yazmanın bütün bölümlerinden oluşuyor. Bu eserde cildlerin sayısı Kudüs Üniversitesi Kütüphanesindeki düzenlemesine göre verildi. İbn İyâs, Kahire, II, s. 3, satır 1.
- 3- *Dav'*, IV, s.213, satır 14.
- 4- *Manhal*, II, yk. 171b, satır 17.
- 5- *Manhal*, I, yk. 161b, satır 17-18.
- 6- *Dav'*, X, s.289, satır 2-4; *Manhal*, VIII, yk. 441a, satır 17-21. *El-Makrîzî, el-Mavâzî' vel-İ'tibâr fî Zikr el-Hitat vel-Asâr*, Kahire Hicrî 1270, II, s.291, satır 24-32.
- 7- *Manhal*, II, yk.77a, satır 6-8.
- 8- *Manhal*, I, yk. 158a, satır 4-7. *Nucûm* (P), VI, s.454-455.
- 9- *Nucûm* (P), VII, s.33, satır 15. *Manhal*, II, yk. 191a, satır 8. İbn İyâs, II, s.24, satır 20. *Dav'*, III, s.71, satır 2.
- 10- İbn Haldûny, *Kitâb el-İber*, Kahire, Hicrî 1284, cild V, s.472.
- 11- *Manhal*, I, yk. 205a, satır 15-17.
- 12- *Nucûm* (P), VII, s. 422, satır 4-5. İbn Tagrîbirdî, *Havâdis ed-Duhûr*, nşr. Popper, Leiden, 1930-42, s. 559, satır 3. *Dav'*, II, s.328, satır 11-14.
- 13- *El-Kutubî, Favât el-Vefeyât*, Kahire, Hicrî 1299, cild I, s. 117. *Hitat*, II, s.54, satır 20. *Nucûm*, Kahire edisyonu, 1938-44, cild IX, s.152, satır 10.
- 14- *Nucûm* (P), VII, s. 323, satır 5.
- 15- *Nucûm* (P), VI, s.299, satır 3-4; s. 444, satır 1-2; VII, s. 254, satır 10-11; s.687, satır 14-17. *Havâdis*, s.657, satır 20. *Manhal*, I, yk. 168b, satır 18-21; II, yk.155b, satır 2-3; V, yk. 43b; VIII, yk.435a, satır 3; yk. 439b, satır 21. İbn İyâs, II, s.70, satır 4-5. *Dav'*, II, 276, satır 5; s. 290, satır 27.

ed-Dîn(1) ;Hoca Celâl ed-Dîn (2); İbn es-Savvaâf(3) vb.

Bütün, isimleri sayılan tâcirler çok önemli idiler, meselâ otoriter emir Akboğa Abd el-Vâhid'in satın alıcısı Hoca Abdel-Vâhid b. Baddâl (4) ve bundan daha çok tanınmış ve Sultan Berkûk ile babası Anas'ın satıcısı olan Hoca Fahr ed-Dîn Osmân b. Musâfir (kaynaklarda genellikle adının kısaltılmasını buluyoruz: Hoca Osman). O, İmparatorluğun hatırı sayılır bir kişisi olarak görülürdü. Berkûk, onu gördüğü zaman onun şerefine ayağa kalkardı, şefaatine razı olurdu ve ona isteği üzerine bir maiyyet verdi (5). Arapça bilmediği bilhassa belirtilir (6). Bir başka, son derece önemli bir tâcire işaret edelim: Sultana ayrılan malların tâciri ve köle satın alma işiyle görevlendirilen (tâcir el-hâss fî r-rakîk) Mecd ed-Dîn İsmâ'il b. Muhammed b. Yâkût es-Sallâmî. Bu hemen hemen muhakkak surette bir Araptı. Şöhreti bilhassa Memlûk ve İran'daki İlhanlı Devletleri arasındaki ilişkilerde oynadığı rolden kaynaklanıyordu. Han Ebû Sa'îd, iki devlet arasındaki bir ittifak anlaşmasının sonuçlandırılması ile ilgili olarak Sultan en-Nâsir Muhammed b. Kalâvun'a müracaat ettiği zaman, en-Nâsir tarafından ortaya konulan şartlar arasında Ebû Sa'îd'in imparatorluğunda memlûk satın alma izni ve İsmâ'il'in bu amaçla dolaşmasına imkan verilmesi bulunuyordu. Şurada burada kaynaklar onun Mısır'a memlûk grupları ile geldiğinden bahsederler. Hicrî 743 yılında öldü. Doğduğu yer, Mosul civarında bulunan es-Sallâma adlı bir köydü (7). Kaynaklarda genellikle kısaltılmış adı ile geçer: el-Mecd es-Sallâmî (8).

Şimdi bahsettiğimiz köle tacirlerinin ticaret faaliyetinin önemi göz önüne alınırsa resmî bir durumun olup olmadığı ve eğer varsa ne olduğu sorulabilir. Bu arada durumu net olarak belirlenmiş olan ve hakkında daha açık ayrıntılar toplanılabilen biri bulunmaktaydı. Bu, sultanın tâcir el-memâlikkiye adlandırılan köle tâciri idi. Öyle görünüyor ki bu kişi, memlûk satın almak için seyahate çıkmayan ama ticareti kontrol etmekle görevlendirilmiş olan bir devlet memuru idi. Bu görev genellikle bir memlûk emirine emanet edilirdi. Diğer memlûk emirleri gibi bunun da adı ve lakabı eksiksiz olarak aktarılırdı (9). Çoğunlukla bu bir "onlar emiri" idi (10), bazen de daha yüksek rütbesi olan bir emirdi (11). Tâcir el-memâlik'in

1-Zetterstéén, *Beitraege zur Geschichte der Mamlukensultane*, Leyden, 1919, s.101, satır 8-11.

2-Manhal, II, yk.133b, satır 4.

3- İbn Hacer el-'Askânî, *ed-Durarel-Kâmine*, Ha'darabad, Hicrî 1348-50, cild II, s.206, satır 1.

4- *Hitat*, II, s.384, satır 25-26.

5- *Nucûm*(P), V, s. 361, satır 1-5. *Manhal*, II, yk. 23a, satır 6-9.

6- *Nucûm* (P), V, s.365, satır 11.

7- *Hitat*, II, s.43, satır 20-23. *Durar*, I, s.381, satır 16; s.382, satır 3.

8-El-'Azzâvî, *Târih el-'İrâk*, Bağdat 1935-1948, I, s.464; s.468; s.476; s.479.

9- Tâcir el-mamâlik mevkiinde bulunan memlûkemirlerinden bazılarının adları şunlardır: Aynâl el-Muhammedî es-Sâkî (*Manhal*, II, yk. 45b, satır 5-7); Tâñibek Karâel-Aynâlî (İbn İyâs (KM), III, s.6, satır 12-13); Tâñibay el-Aynâlî (İbn İyâs, V, s. 108, satır 12-13). Tâcir el-mamâlik'in isimleri ve unvanları ile ilgili bkz. ayrıca: *Havâdis*, s.228, satır 14-15. İbn İyâs, II, s.92, satır 28; III (KM), s.331, satır 1; IV, s.102, satır 1-3. *Dav'*, X, s.287, satır 24-26.

10- *Havâdis*, s.228, satır 14-15. İbn İyâs, II, s. 92, satır 28; III(KM), s.6, satır 12-13; s.154, satır 8.

11- İbn İyâs, III (KM), s.422, satır 12-13; IV, s.133, satır 16-17; s.199, satır 14-15.

görevinin adı bazen de, gerçekten nâdiren, "mu'allimiyat ad-dallâlin" olarak geçiyor (1). Tâcîr el-memâlik'ingörevini üstelenen çok sayıda kişi arasında ancak iki tane memlûk olmayan bulduk. Birisi, bu görevde babasının halefi olan İbrâhîm b. Kırmış el-Kırmî (2), öteki es-Seyyid eş-Şerîf Mîr Can er-Rûmî idi; bu kişi tarihçi İbn İyâs'ın neslinden olan emirlerin çoğunu getirmişti ve onlar ona nispeten "eş-Şerîfî" adını almışlardı (3).

Kalkaşandî'de bulunan bir emre göre köle tâcirleri, basit tâcirlerin tâbi oldukları çeşitli vergilerden muaftılar (4).

K Ö L E Ç A R Ş I S I N D A N K İ Ş L A Y A (T A B A K A)

Köle tâciri tarafından Kahire'ye getirildikten sonra memlûklar ne olurdu? Bu soruya kesin olarak cevap vermek zordur; çünkü kaynaklar bununla az ilgilenmişlerdi. Bu konuyla ilgili bilgilerimiz aşağıdaki iki pasajdan ibarettir. El-Makrîzî'nin Hitat'ından şu okunabilir: "Sağda Han Mesrûr ile köleler için ayrılmış iki oda ve aralarında memlûkların yerleri (dikkat el-memâlik) bulunuyor. Berkûk'un devrine kadar satışta olan Türk, Anadolu'lu (Rûm) veya başka memlûklar orada kalırlardı. Sonradan bu gelenek kalktı" (5). Kaynaklar, orasının tek köle çarşısı olup olmadığını veya bir başkasının onun yerini alıp almadığını açık olarak belirtmiyorlar. Yalnız Hicrî 920 senesinde, yani Berkûk devrinden yüzü aşkın yıldan sonra, Sultan Kansû el-Gavrî'nin Hân el-Halîlî civarında yeni bir köle çarşısı yaptırdığı ve o zamandan beri kölelerin oradan satın alındığı anlatılır (6). Eski çarşının nerede bulunduğunu bilmiyoruz, ama her halükârda sonuç olarak yukarıdakinden şunu çıkartabiliriz : Çerkes devrinde de (veya onun belli bir zamanı için) en az bir tane köle pazarı vardı.

Memlûk köle çarşıları hakkında bilgilerimiz çok fakir iken, kaynaklar bize sultanın memlûklarını satın aldığı kurum hakkında bol bilgiler verirler. Bu da devlet hazinesi, yani beytül-mâl'di. Bir sultan öldüğü veya makamından düştüğü zaman, memlûklarından askerî okuldaki eğitimlerini daha tamamlamamış ve onun için

1- İbn İyâs, III (KM), s.244, satır 6-7. Memlûk ordusundaki subayların başlıca üç rütbesi şunlardı : Onlar emiri, kırklar emiri ve yüzler emiri.

2-Dav', I, s.118, satır 8-10.

3-Manhal, II, yk. 18a, satır 20-22. İbn İyâs, II, s.161, satır 29; III (KM), s.109, satır 8-11; s.140, satır 20. Es-Sahâvî onu şöyle adlandırır: Mercân er-Rûmî eş-Şerîf tâcir es-sultân fi'l-memâlik (Dav', X, s.153, satır 6).

4- Subh, IV, s. 138, satır 12; s. 139, satır 8; XIII, s.40, satır 1-20.

5- Hitat, I, s.374, satır 17-18 . Han Masrûr'un köle pazarı sıfatıyla ayrıca şu eserde: Hitat, II, s.92, satır 1-8. Bir memlûkun ve özellikle bir sultanın menşeinin köleoluşu şukullanılan ibareyle verildi: "massahu'r-rikk" (Nucûm (C), VII, s.14, satır 9-10; s.145, satır 1-4; s.292, satır 3-4; VIII, s.233, satır 1. Nucûm (P), VI, s.775, satır 9-11; VII, s.3, satır 18. Havâdis, s.718, satır 21-22. Dav' , X, s.288, satır 13-15. Es-Suyûtî, Husn el-Muhâzara, Kahire, Hicrî 1299, cild II, s.48, satır 6-10).

6-İbn İyâs, IV, s.404, satır 23; s.405, satır 2.

kendisi tarafından daha âzâd edilmemiş olanlar (kuttâbiye veya kitâbiye) (1) beytûmal'a gönderilirdi, orada yeni sultan onları satın alırdı. Bu geleneklerin formaliteleri idi; memlûk kaynaklarındaki bu konuyla ilgili bilgi bolluğu bunu açıklıyor (2). Yeni sultan, selefinin kuttâbiye'lerini kadıların huzurunda satın alırdı (3). Ödenen mikdarın yekünü tamamen beytûmal'a akmiyordu, bir bölümü selefinin mirasçılara, ailesine ve akrabalarına verilirdi (4). Sultan Kayıtbay, Sultan Hoşkadem'in kuttâbiye'lerini satın aldığı zaman ödediği fiata bakılarak ölmüş sultanın oğullarına zarar verdiği ileri sürülmüştü (5). Selefin kuttâbiye'sinin satışında bir vasi görevlendirilirdi (6).

Bu bölümde işlediğimiz konu açısından en-Nâsir Muhammed b. Kalâvûn'un devri ile ilgili iki tane belge büyük önem taşır. En-Nâsir, Kerek'te sürgünde olduğu zaman tahtı gasp eden el-Muzaffer Baybars ona şu mesajı gönderdi: "Bu mektubu okuyup hattâ bir yere bırakmadan önce sizin yanınızda bulunan Nûgây ve Mugultây ile memlûkları gönderiniz; ancak elli memlûk tutabilirsiniz **çünkü hepsini beytûmal'dan satın almıştınız**; eğer onlar

1- Bu kelimenin muhtemel alışılmış okunuşu Memlûk Devletinde "kuttâbî" olmuşa benziyor; elyazmalarından çıkan sonuç budur. Gerçekten *Manhal*'de iki defa "kuttâbî" (I, yk. 167a, satır 17; II, yk. 53b, satır 7) şeklinde ve bir defa bütün hareketleriyle geçiyor (III, yk. 153a, satır 16). *Zubdet Keşf el-Memâlik*'te iki defa "kuttâbî" olarak geçiyor (s.116, satır 12; s.125, satır 18). Hiç bir memlûk kaynağında "kitâbî" harekelerine rastlamadım. Bu ipuçlarına göre söz konusu kelimeyi "kuttâbî" olarak almak gerek, anlamı da "okul öğrencisi" olur. Bununla beraber "kitâbî" okunuşu için güçlü deliller var. Dozy'nin *Supplément* adlı eserine göre (II, s.442) kitâba = bir kölenin belli bir fiyat ödemesiyle hürriyetini elde etmesi için yapılan bir kontrat ama fiyatının tümünü ödeyinceye kadar efendisine hizmet etmeyi taahhüt etmek şartıyla; kitâbî=kitâba adlı kontratı yapan köle söz konusu. Bu konuyla ilgili delil olarak Makrîzî'nin şu cümlesi aktarılabilir: "ve nazzalahu fî tabakat cinsihi ve sellemehu lit-tavâşî bi-resm el-kitâba" (*Hitat*, II, s.213, satır 33). Bununla beraber Memlûk kullanımı göz önünde bulundurularak "kuttâbî" okunuşunu tercih ediyoruz. Emirlerin memlûklarına da "kuttâbiya" ismi verildi (*Nucûm* (P), VII, s.253, satır 20-21).

2- Aşağıdaki eserlerde bununla ilgili bölümler bulunur : *Nucûm* (C), VIII, s.254, satır 1-4; s.277, satır 8-14. *Nucûm* (P), VII, s.671, satır 15-20, s. 671-672; s.719, satır 3-20; s.723, satır 9-10. *Havâdis*, s.672, satır 12-14. *Manhal*, I, yk. 167b, satır 10-16; II, yk. 31a, satır 8-12; yk. 134a, satır 16-18; V, yk. 46a, satır 2-5; VIII, yk. 416b, satır 4-5. El Makrîzî, *Kitâb es-Sulûk*, Kahire 1934-42, cild I, s.584, satır 6-7. İbn İyâs, II, s.99, satır 28., s.100, satır 2; III (KM), s.2, satır 6-13; s.16, satır 19-21; s.389, satır 6-8; s.402, satır 15-17. İbn Kâdî Şuhba, yk. 108a. Ayrıca gelecek dipnottaki verilen pasajlara bakınız.

3- *Havâdis*, s.672, satır 12-14; İbn İyâs (KM), III, s. 16, satır 19-21.

4- El-Mufaddal b. Ebî 'l-Fadâ'il, *en-Nahc es-Sedîd* için bkz. : *Patrologia Orientalis*, cild XII, s.544, satır 2-3. *Manhal*, II, yk. 31b, satır 1-17. *Sulûk*, I, s.353, satır 12-13; s.508, satır 17, s.509, satır 4. *Manhal*, yk. 139b, satır 14-15; V, yk. 34a, satır 28, yk. 34b, satır 2; yk. 46a, satır 2-5.

5- İbn İyâs, II, s.99, satır 28, s.100, satır 2; III (KM), s.16, satır 19-21. *Havâdis*, s.672, satır 12-14.

6- *Manhal*, V, yk. 34a, satır 21, yk. 34b, satır 2. İbn İyâs, II, s.90; III (KM), s.2, satır 6-13.

gelmezse,o zaman biz size doğru geliriz" vesaire (1). El-Muzaffer Baybars burada hukûkî bir problem ortaya koyuyor: En-Nâsir, bütün memlûkları beytülmal'dan satın aldığı için sultan olmadığı andan itibaren yasal açıdan onları tutma hakkına sahip değildi. En-Nâsir, Baybars'ı öldürdükten ve iktidarı yeniden ele aldıktan sonra kadılarına Sultan Baybars'ın emir Sallâr ile bütün memlûklarının ve vakfa çevrilmiş bütün emlakının **beytülmal'a alt olduklarını** ilân ettirdi. Bu da gerektiği gibi ispat edilince sultan, Kerek valisi olan Cemâl ed-Dîn Akûş el-Eşrefî'yi ve Kerim ed-Dîn Ekrem'i, el-Muzaffer Baybars'ın mirasını satmakla, elde edilen meblağın yarısını beytülmal'a koymakla ve öbür yarısını Baybars'ın bıraktığı tek çocuğu olan kızına vermekle görevlendirdi.(2) Memlûk satışından mirasçılara verilen yüzde hakkında, bizim bildiğimize göre, mirasçının aldığı hissesin belirlenmesi olarak Baybars'ın kızının durumu tek örnek teşkil ediyor. Bundan dolayı mirasın, beytülmal ve mirasçılar arasında daima eşit olarak bölündüğünü sonuç olarak çıkartamayız.

MEMLÛKLARIN FIATI

Kaynaklarda çeşitli memlûklar için ödenen fiyat hakkında -hele sonradan kariyer yapıp yüksek mevkilere gelmiş olanlar için- bilgi bulunur; ama bahsedilen meblağ çoğu durumlarda aşırı yüksek veya, daha nâdiren, çok küçüktür. Büyük bir memlûk grubunun kişi başına ödenen meblağa dayanan ortalama fiatı hakkında çok az veriler var. Bu durumla ilgili, bizim konumuz için önemli olan ve elimizde bulunan bazı bilgileri aktarmadan önce öbür fiatlar -en tanınmış vak'a ile başlayarak- hakkında bilgi verelim: Bütün Memlûk kaynakları Kalâvûn'un taşıdığı "el-Elfi" lakabının bin dinara satın alınışından geldiğini açıklarlar (3). Oysa Fâris ed-Dîn Aktay da bin dinara satın alınmıştı (4) ama "el-Elfi" olarak adlandırılmamıştı. Bundan başka "el-Elfi" adını taşıyan başka memlûklar vardı ve kaynaklar bu lakabı aynı biçimde açıklamıyorlar. Onlar: Sunkur el-Elfi (5), Sancar el-Elfi (6) ve Kansû el-Elfi (7) idiler. Ayrıca Kansû Hamsî'a (8), Canım Hamsî'a (9)ve "Sittmi'a" lakabı ile tanınan hadım Mercan el- Camâlî'nin(10)satın alındıkları fiat ile ilgili olarak

1- Nucûm (C), VIII, s. 254, satır 1-4.

2- Nucûm (C), VIII, s. 277. Durar, I,s.402, satır 2-3. İbn Kâdî Şuhba, yk. 107 b.

3- Nucûm (C), VII, s.325, satır 7. Ez-Zehabî, Duvel el-İslâm, Haydarâbâd, Hicrî 1337, cild II, s.146, satır 7-8. Subh, III, s.435, satır 8-9. İbn Kesîr'e göre lakabı "el-elfi" idi çünkü iki bin dinara satın alınmıştı, ama bir yanlışlık olması muhtemel (el-Bidâya ven-Nihâya, Kahire, Hicrî 1351-1358, cild XIII, s.317, satır 21).

4- Manhal, I,yk. 209a, satır 16-18. Duvel el-İslâm, II, s.120, satır 15-16.

5- Duvel el-İslâm, II, s.137, satır 4. İbn el-Furât, Târîh ed-Duvel vel-Mulûk, Beyrut 1936-1942, VII, s.95, satır 15.

6- Durar, II, s. 172, satır 20.

7- İbn İyâs, II,s.184, satır 28; III (KM), s.145, satır 10; s.304, satır 8, s.316, satır 13.

8- İbn İyâs (KM), III, s.88, satır 2; s.141, satır 12, satır 14, s.162, satır 3-6, s.202, satır 7-9; IV, s.42, satır 6-7.

9- Havâdis, s.31, satır 4. Dav', III, s.65, satır 15.

10- İbn İyâs (KM), III, s.261, satır 10-11. Dav', X,s.153, satır 1.

mi öyle adlandırıldıkları ve "İsney 'Aşar" olarak tanınan Birdibeg ez-Zâhiri'nin (1) de bu lakabı ucuza satın alındığı için mi taşıdığı tam olarak bilinmiyor. Sultan Baybars'ın fiatı yalnız 40 dinardı çünkü gözünde bir leke vardı (2). Bir başka memlûk 750 veya 1000 dirheme satılmıştı (3), bu da o devirde 37 veya 40 dinarın karşılığı idi (4). Sultan Tatar, Yaşbeg as-Sûdüni'yi 100 dinara satın almıştı (5). Sultan Mu'ayyad Şeyh, Trablus valisi olduğu sıralarda Yaşbeg el-Muşidd için 2000 dinar ödemişti (6). Tatar, 801 Hicrî senesinde 12.000 dirheme satın alınmıştı (7), bu da 30-35 dinarın karşılığı idi. El-Mu'ayyad Şeyh küçük bir memlûk için 2000 dirhem öderdi (8).

Emir olup imparatorlukta gözde durumları olan ve birinci satın alınmaları yasal olmadığından yeniden satılan memlûklara ödenen fiatlar hakkında çok bilgi var. Ama bunların fiatları, genç tanınmamış ilk defa satılan bir memlûkunki hakkında hiç bir fikir veremez; bu konuya daha sonra geleceğiz. Şimdi başkalarından daha fazla memlûk satın alan bir sultanın devrinde duralım ve buna tanıklık eden kaynakları inceleyelim. Bahsettiğimiz kişi en-Nâsir Muhammed b. Kalâvûn'dur. Makrizî'nin eseri olan "Hitat"a göre, en-Nâsir'in memlûklar için ödediği fiatlar o kadar yüksekti ki bir baba, bu durumlarda oğlunu Mısır'a kişi başına 100.000 dirheme kadar ödeyen sultana götürün köle tacirine satma arzusuna karşı koyamazdı(9). "Sulûk" adlı kitabında aynı tarihi daha fazla ayrıntılar

-
- 1- Es-Sâhâvi, *et-Tibr el-Mesbûk*, Kahire, 1896, s.278, satır 25. *Dav'*, III, s.6, satır 28.
 - 2- *Sulûk*, I, s.637, satır 4.
 - 3- İbn el-Furât, IX, s.222, satır 1-3. İbn Haldûn, V, s.411, satır 24-26. *Sulûk*, I, s.820, satır 12-15.
 - 4- Müsteşriklerin genellikle "Bahrî" diye adlandırdıkları ilk Memlûk dönemi esnasında dinarın ve dirhemın değeri arasında genellikle sabit bir oran vardı; ve çıkabilecek olan dalgalanımlar önemli değildi. Dinarın en sık görülen değeri 20 dirhemdi, bazen 25 veya hatta 28 dirhem bile olurdu (*Subh*, III, s.442. Sâlih İb Yahyâ, *Târîh Beyrût*, 1927, s.112. *Nucûm* (P), V, s.73-74, 351-352; VI, s.7, 71,272. Zetterstén, s.224, satır 11-14. *Husn*, II, s.223, satır 24-26). Çerkes dönemi esnasında, özellikle 806 Hicrî yılından itibaren (Sultan Ferec'in saltanatı), bozulan dirhem dinara bağıntılı olarak değerinden kaybedecektir. 805 yılında iki para birimin arasındaki değer oranı 60-65'te 1 (*Nucûm* (P), VI, s.106, satır 5-6); 807 yılında 100'de 1 (*Nucûm* (P), VI, 115); 815 yılında dirhemın düşmesi daha da fazlalaştı (*Subh*, III, s.442). 818 yılından 856 yılına kadar dirhemın değeri 1 dinara 230 ile 285 arasında oynadı (*Nucûm* (P), VI, s.27, 356, 537, 596, 667-668; VII, s.111, 115. *Havâdis*, s.11, 68, 76, 99). 858 yılından 861 yılına kadar dirhemın değeri 360 ve 370 arasında oynadı, onu 300 e kadar indirmek için yapılan çabalar başarısızdı (*Havâdis*, s.208, 225, 231, 271, 294-297. *Nucûm* (P), VII, s.473. İbn İyâs, II, s.57). 862 yılında 1 dinarın değeri 460 dirhem idi (İbn İyâs, II, s.61). Dirhemın bu değeri bizim bildiğimiz en düşük değeri teşkil eder. Memlûk ordusunu konu alan eserimizin bir bölümü, yani maaş ile ilgili olanı, ayrıntılı bir biçimde Memlûk Devletindeki para konusu ile ekonomi ve devlet hazinesi arasındaki ilişkileri ele alır.
 - 5- *Nucûm* (P), VII, s.299, satır 7. *Dav'*, X, s.277, satır 29.
 - 6- *Dav'*, X, s.279, satır 20-21.
 - 7- *Nucûm* (P), VI, s.509, satır 1-2.
 - 8- *Nucûm* (P), VI, s.374, satır 5.
 - 9- *Hitat*, II, s.214, satır 21-36.

verir ve bize öğrettiğine göre Sultan en-Nâsir'ın zamanında köle tacirleri bir memlûku 20.000, 30.000 veya 40.000 dirheme (yani 1000, 1.500 veya 2.000 dinara) satın alırlardı, halbuki sultan kişi başına 100.000 dirheme (1), yani 5.000 dinara, kadar öderdi.

Bu veriler, en-Nâsir'ın belirli durumlarda ödediği meblağlarla ilgili açık ve kesin bilgiler tarafından doğrulanıyorlar mı? (2) Bütün Memlûk tarihçilerinde ancak iki yerde en-Nâsir'ın el-Makrîzî'nin bahsettiği meblağlara yaklaşan bir fiyat ödediğini bulduk. Ona göre Sırgıtmış en-Nâsiri 80.000 dirheme (3), yani 4.000 dinara, ve Meliktîmur el-Hicâzî en-Nâsiri 100.000 dirheme (4), yani 5.000 dinara, satın alınmışlardı. Bu ikisinin her biri için ayrıca yüksek bir meblağın olağanüstü güzellikleri için ödendiği anlatılır. İbn Hacer el-'Askalânî'nin bununla ilgili tanıklığının özellikle dikkate alınması gerekiyor: "En-Nâsir, memlûkları satın alırdı ve aşağı yukarı 4.000 dinara kadar ve belki hattâ daha yüksek bir fiyatı tek bir tanesi için öderdi". Eserin bir başka el yazmasında şu okunabilir: " Bu da Sırgıtmış'tır"(5). Bundan şu sonuç çıkıyor ki: Bu tarihçi, Muhammed b. Kalâvûn'un memlûklarına ödediği aşırı fiyatlar için açık örnekler vermek istediği zaman tek ve herkesce bilinen bir tanesini saymakla yetiniyor. Ve başka yerde Sırgıtmış için sunulan meblağla ilgili olarak şunu ekliyor: "Bir memlûk için böyle bir fiyat ödendiği hiç duyulmamıştır"(6). Halbuki biliniyor ki büyük güzelliğe sahip olup de o yüzden en-Nâsir tarafından sevilen ve sonra sultanın sağ kolu olan emir Kausûn'un fiyatı ancak 8.000 idi (7), yani 400 dinar, ve emir Beştâk, en-Nâsir tarafından 6.000 dirheme (8), yani 300 dinara, satın alınmıştı. Bunlar, kaynaklarda haklarında bulduğumuz kaydedilmiş fiyatları olan en-Nâsir'in memlûklarıdır. Aktardığımız olgular, el-Makrîzî'nin yukarıda söylediklerini büyük bir ihtiyatla karşılamak gerektiğini ispat eder.

Hangi kaynaklar bize en azından yaklaşık olarak basit bir memlûkun ortalama fiyatı hakkında bilgi verebilir? Bu konu ile ilgili yalnız üç yerde, hepsi Hicrî 9.yüzyıla ilişkin, bilgi bulduk: 839 yılında büyük bir memlûk grubuna dahil olan

-
- 1- **Sulûk**, II, s.525, satır 6-11. Memlûkların fiyatları mübâlağa eğilimi hakkında bkz. ayrıca **Manhal**, IV, yk. 96b, satır 1-6.
 - 2- İbn Hacer el-'Askalânî'ye göre es-Safadî, vezir olan en-Naşû'nun ona, 732 yılının başlangıcından 737 yılı sonuna kadarki zamanında Sultan En-Nâsir Muhammed tarafından bedeli ödenen memlûkların satış fiyatının bir listesini gösterdiğini anlatır: Bütün yekûn 4.700.000 dinar idi (**Durar**, II, s.430, satr 11-13); **el-Manhal es-Sâfi**'ye göre (cild V, yk.204b, satır 1-6) ve İbn Tagrîbirdî'nin **Nucûm**'una göre (C, IX, s.211, satır 11-14) bu yekûn ancak 470.000 dinar dır.
 - 3- **Durar**, II, s.206, satır 1-5; IV, s.147, satır 11-14.
 - 4- **Nucûm** (P), V, s.52, satır 13-20. **Hitat**, II, s.404, satır 31-36.
 - 5- **Durar**, IV, s.147, satır 11-14.
 - 6- **Durar**, II, s.206, satır 1-5.
 - 7- **Durar**, III, s.257, satır 2-6. Kausûn'un Mısır'a gelirken hür olduğu ve memlûk olarak satışının bu ülkede gerçekleştiği doğrudur. Ona ödenen fiyatın en aranan memlûklarınıninkine mütenazir olup olmadığı ise şüphelidir.
 - 8- **Durar**, I, s.477, satır 19-21.

Kayıtbay, arkadaşları ile memlûk başına 50 dinara satılmıştı. (1) 871 yılında sultanın bir ay boyunca memlûkların ülkesine girişini yasaklayışından sonra bir yük dolusu memlûk geldi; sultan onları kişi başına 100 dinara satın aldı. Bununla ilgili olarak tarihçi, ödenmiş olan fiyatın sultanın geçmişte ödemeye alışık olduğu fiyattan çok daha yüksek olduğunu söylüyor(2). 873 yılında Sultan Kayıtbay, selefi olan Sultan Hoşkadem'in kuttâbiye'lerini kişi başına 10.000 dirheme satın almıştı (o devirdeki 25-30 dinara eşitti). Tarihçilere göre bu ucuz bir fiyattı (3). Öylese Hicrî 9.yüzyılda bir memlûkun ortalama fiyatı aşağı yukarı 50-70 dinar (4) olarak biçilebilir.

ASKERÎ OKUL

Sultan tarafından satın alınan genç memlûk, özel bir okula yerleştirilirdi; orada yetişkin çağına gelinceye ve eksiksiz bir asker oluncaya kadar askerî talim ve dinî eğitim görürdü. Öğrenimini bitirdikten sonra âzâd edilirdi; sonra askerî teçizatını alırdı ve sultanın memlûk bölümüne tayin edilirdi (5). "Tibâk"(6) veya

1- İbn İyâs (KM), III, s.2, satır 6-13.

2- Havâdis, s.534, satır 11-17.

3- Havâdis, s.672, satır 12-14. İbn İyâs, II, s.99, satır 28, s.100, satır 2; III (KM), s.16, satır 19-21.

4- Aşağıdaki, askerî okuldaki eğitim sonu merasimlerinden bahs eden paragrafın sonunda memlûkların fiyatları hakkında ek bilgiler bulunur.

5- Mısır'daki memlûk ordusu şu bölümlerden oluşurdu:

I. Sultanın memlûkları (memâlik sultâniye), bunlar üç gruba bölünürlerdi:

- a) Geçmiş sultanların memlûkları (memâlik es-salâtin el-mutakaddime, karânîs veya karânîsa)
- b) İktidarda olan sultanın memlûkları (muşterevât, culbân, eclâb); muşterevât'tan sultanın "hâssakîye" adlı muhafız ordusu oluşturulurdu.
- c) Emirlerin ölümünden veya azlinden sonra sultanın hizmetine geçmiş olan emir memlûkları (seyfiyye).

II. Emirlerin memlûkları (memâlik el-umerâ', ecnâd el-umerâ').

III. Emirlerin oğulları (evlâd en-nâs) ve yerli halktan (ecnâd el-halka) askere alınanlar.

6- Havâdis, s.90, satır 13, s.532, satır 10. İbn İyâs, III (KM), s.67, satır 2-3; IV, s.127, 209, satır 14; V, s.14, satır 21-22.

"atbâk" (1) (tekil: tabaka) (2) diye adlandırılan askerî okul Kahire kalesinin kışlalarda yer alırdı.

Tibâk'lar, hangi devirde inşa edilmişlerdi? İlk bakışta bu soruya bir cevap verilmişe benziyor:Tibâklar, el-Makrîzî'nin ayrıntılı bilgilerine göre, Sultan en-Nâsir Muhammed b.Kalâvûn tarafından yıktırılan meşhur el-Cubb adlı hapishanenin bulunduğu yerde 729 yılında inşa edilmişlerdi(3). Ama bu bilgi kesin ve doğru olmaktan uzaktır. Tibâk'ın daha önceki tarihe ait inşâsı ile varlığına dair açık bilgiler

-
- 1- **Nucûm** (P), VI, s.758, satır 2; VII, s.25, satır 23; s.123, satır 2-3; s.139, satır 7. **Havâdis**, s.191, satır 21, s.223, satır 2, s.250, satır 17, s.479, satır 12.
 - 2- Çoğul olan biçimi "tabakât" çok nâdirdir (ibn Fazlullâh el-'Umarî, **et-Ta'rif fi el-Mustalah eş-Şerîf**, Kahire 1312 Hicrî, s.98-99. **Tibr**, s.84, satır 18). Memlûk kaynaklarında "tabaka" teriminin kesin belirlenmiş bir anlamı yoktur. Metinlerde çok defa askerî okulu belirtiyor. Böylece "onu tabaka'ya soktu" (enzelehu fit-tabaka) cümlesi genellikle "onu askerî okula soktu" anlamına geliyor (bkz. "Sultanın yanında yetiştirilen memlûklar" adlı bölüm).Öbür taraftan tibakların hepsinin veya çoğunun sultan memlûklarını (el-memâlik es-sultânîye) barındırmak için inşa edildiklerine şüphe yoktur; onların adı kaynaklarda sultan memlûklarının meskenleri olarak sık sık geçiyor. (**Hitat**, I, s.90, satır 32-35; II, s.205, satır 4-8, s.213, satır 23-24. **Subh**, III, s. 375, satır 17, s.376, satır 10. **Ez-Zâhirî**, **Zubdet Keşf el-Memâlik**, Paris 1894, s.27, satır 5-7. İbn el-Furât, IX, s.88, satır 14-15. **Tibr**, s.312, satır 6-8. **Nucûm** (P), VI, s.655, satır 16-19. **Nucûm** (C), VIII, s.102, satır 1-4, s.227, satır 1-7 v.s.). Zaten tibaklarda binlerce kişiye yer vardı (**Zubde**, s.27, satır 5-7), halbuki kuttâbiye'nin sayısı ancak birkaç yüze ulaşırdı (bkz. buradaki araştırmanın devamına). Sultanın, tibaklara kendine ait memlûkları (muşterevât; memlûk ordusu ile ilgili bilgiler için-bkz. s.202 dipnot 5) öbür memlûklara tercihen yerleştirmeyi sevmesi doğrudur; çünkü bunu yaparak sultan, Kahire'nin en önemli stratejik pozisyonuna hâkim bulunduğu emin oluyordu (**Nucûm** (P), VI, s. 773, satır 6-12; VII, s.17-18, s.671, satır 15-20. Bkz. ayrıca **Nucûm** (P), VII, s.193, satır 7, s.452, satır 1-5, s.467, satır 4-10, s.491, satır 10, 492, satır 3, s.745, satır 12-15. **Havâdis**, s.191, satır 20-23, s.239, satır 17, s.240, satır 1, s.251, 443, satır 15. **Manhal**, II, yk. 193a, satır 1-2; VIII, yk. 451b, satır 12-14 (ve bu pasajdan önceki açıklama). İbn el-Furât, IX, s.302, satır 6-18. İbn Kâdî Şuhba, yk. 79b, satır 22-25. **Tibr**, s.41, satır 7-8. İbn İyâs (KM), III, s.341, satır 1-2, s.391, satır 1-2, s.397, satır 15-18; IV, s.4e1, satır 15-17; s.359, satır 6-8, s.428, satır 14-22, s.484, satır 5-6; V, s.48, satır 19-20, s.63, satır 15). Bununla beraber muşterevât'ın büyük çoğunluğu artık okul öğrencisi değildi; çünkü onlar binlerce kişi idiler. Böylece memlûk sayısı azalmış olan Çerkes devrinde Muşterevât'ın sayısı 1500 ve 3000 arasında oynardı, bazen son sayıyı bile aşardı. Askerî okulla ilgili bir başka soruya daha henüz bir cevap bulunamadı: Acaba her tabakanın bir bölümü mü kuttâbiye'nin talimi ve eğitimi için kullanılırdı, yoksa bazı tibakların tümü bu amaç için kullanılırdı? Kal'etulcebel'in tibakları memlûkların ve emirlerin tek meskenlerini oluşturmuyorlardı, birçoğu Kahire'de atlarının ahırlarının da bulunduğu istablât'larda otururlardı.
 - 3- **Hitat**, II, s.189, satır 1-7. **Sulûk**, II, s.310, satır 12-15, s. 213, satır 1-7. **Nucûm** (C), IX, s.73, 180, satır 2-3.

var. Ez-Zâhir Baybars'ın (ölm. 676) Kaletulcebel'de camie bakan tibâk'ları inşâ ettirdiği anlatılıyor. Sultan bundan başka Kaletulcebel'in kapısının yanında Burc ez-Zâviye ve bunun yakınında memlûklar için tibâk'lar yaptırmıştı (1). 693 yılında emir Zeyn ed-Dîn Kitboğa (daha sonra Sultan Kitboğa), Sancar eş-Şucâ'i'yi yendikten sonra burclarda (ebrâc) ve tibâk'ta bulunan sultan memlûklarını Kahire'nin çeşitli yerlerine nakl ettirdi (2). 715 yılında Memlûk Devletinin kadastro yapıldığı zaman (er-ravk en-nâsirî) sultan, yeni kadastroya göre onlara iktâlar dağıtmak için sultan memlûklarının atbâk'larını gözden geçirdi (3). 715 yılında Burc el-Mansûrî'de ve onun yakınında bulunan tibâk el-memâlik'te şiddetli bir yangın çıktı(4). 719 yılında sultan, Kaletulcebel'den emir Seyf ed-Dîn el-Ebû Bekrî'yi geri gönderdi, onun evini yıktırdı ve onun yerinde tibâk el-hâssakîye'yi yaptırdı (5). 723 yılında Kaletulcebel'de bulunan Tabakat en-Niyâbe'ye Ebû Sa'îd'in elçileri yerleştirildiler (6). 737 yılında Dâr en-Niyâbe'nin yakınında bulunan ve 688 yılında inşâ edilmiş olan et-Tabaka el-Husâmîye'nin yıkılmasına başlandı(7).

Maamafih el-Makrîzî'nin el-Hitat'taki kayıtlarıyla üstte verilen bilgiler arasında göze çarpan uyumsuzlukları uzlaştırmak mümkün olmalıdır. Her halükârda Makrîzî'nin kendi kroniklerinde anlattığı olayları hesaba katmaması az muhtemeldir. Bu sadece şu anlama gelebilirdi: Devletin kendi devrine kadar var olan önemli kışlaları, bahsedilen tarihte Sultan en-Nâsir tarafından inşâ edilmişlerdi. Bu sultanla ilgili şöyle dediğini hatırlayalım : "Kaletulcebel'de bulunan yerlerin çoğunu o yaptırmıştı"(8). İlk inşâ ettirdiği tabaka, er-Rafrâf Tabaka'sı idi. Bu da 712 yılında idi, yani öbür kışlaları yaptıırısından aşağı yukarı 17 yıl önceydi. Memlûk devrinde hepsi arasındaki şöhretini belki bu yüzden kazandı. Daha önce Sultan el-Eşref Halîl tarafından yaptırılan er-Rafrâf sarayı bu yerde dururdu; en-Nâsir onu yıktırdı ve onun yerine zikredilmiş olan ve sarayın adını alan tabaka'yı(9) inşâ ettirdi.

Tibâk'ların sayısı ne kadardı? Bütün memlûk kaynaklarında bu konu ile ilgili ancak bir pasaj bulduk. Ez-Zâhirî'ye göre 12 tane tibâk vardı. Onlardan herhangi biri bir mahalle kadar büyüktü ve bin memlûk barındırabilirdi (10).

1- Nucûm (C), VII, s.190, satır 9, s.91, satır 1. Favât el-Vefeyât, I, s.113.

2- İbn el-Furât, VIII, s.183, satır 13-20. İbn Haldûn, V,s.407, satır 19-25. .

3- Hitat, I, s.90, satır 30-34.

4- Zetterstéén, s.163, satır 24, s.164, satır 1. Sulûk, II, s.157, satır 10-11.

5- Sulûk, II, s.208, satır 10-12.

6- Zetterstéén, s.173, satır 18-19.

7- Sulûk, II, s.410, satır 3-4. Kışla olan Et-Tabaka el-Husâmîye belki Tabakat en-Niyâbe'nin aynisidir.

8- Hitat, II, s.306, satır 5-6.

9- Hitat, II, s.212-2133. Sulûk, II, s.34, satır 15; s.35, satır 5; s.115, satır 19. İbn el-Furât, VII, s.145, satır 3.

10- Zubde, s.27, satır 5-7. İMA.N. Poluak, Feudallism in Egypt, Syria, Palestine and the Lebanon, 1250-1900, London, 1939, s.6.

Bu tek kayıt acaba kaynakların başka bilgileri tarafından onaylanmış mı? Yukarıda verilen rakam, iki nedenden dolayı gerçekten sapmayabilir: a) Memlûk askerî üniteleri, ödenekleri bağlı oldukları tibâk'lara göre alırlardı. Bu ödenekler, tek bir geçit töreni esnasında değil günlerce süren birkaç "ödenek töreni"nde dağıtılırdı. Genellikle dört tibâk'ın dağıtımı bir geçit töreninde yapılırdı. Bu sayı biraz daha büyük veya biraz daha küçük olabilirdi; bununla beraber 2 den daha küçük değildi ve 5 veya 6 tibâk'ı geçmezdi (1). Öyle olunca memlûk ordusunun ödenek dağıtımı ile ilgili iki vak'ada ikisinin üç gün sürdüğünü, ilk gün 4 tibâk, ikinci gün başka 4 tibâk ve üçüncü gün kalanların katıldıkları anlatılıyor (2) ; bundan şu çıkıyor: Bütün tibâk'ların sayısı 10 dan 14 e kadardır. b) Her tabaka özel bir ad taşıyordu. Memlûk kaynaklarında 17 tane (3) (bakınız aşağıda) saydık; bu sayı, ez-Zâhirî'nin verdiği sayıya daha çok yakındır. Öyle olduğu halde belki 17 tibâk'ın hepsi aynı zamanda var olmadılar. Ayrıca bazıları da belki isim değiştirmişlerdir veya bir tabaka'nın iki ayrı ismi olması da mümkündür (bu türden daha ilerde zikredeceğimiz en az bir tanesi biliniyordu).

İşte en-Nâsir Muhammed b. Kalâvûn devrinden itibaren başlayan ve kaynaktaki sıklığına göre düzenlenmiş olan tibâk listesi:

En sık zikredilen isimler :

- Tabakat er-Rafrâf (4)
- Tabakat et-Tâziye (5)
- Tabakat ez-Zimâm (6)
- Tabakat el-Eşrefiye (7)

Sık zikredilen isimler:

- Tabakat el-Havş (8) (bir defa da Tabakat el-Matla' veya el-Muttala' olarak adlandırıldı)

-
- 1- Havâdis, s.211, satır 16, s.212, satır 19. Bizim bildiğimiz kadarı ile kaynaklar, ne altı tabaktan fazlasına aynı zamanda ne de tek bir tabakaya -aşağı yukarı iki veya üç istisnâ hâriç- ücret ödenmesi durumlardan bahsederler.
 - 2- İbn İyâs, V, s.13-15, s.118, satır 20-21, s.119, satır 6-7.
 - 3- 729 yılından önce inşaları kesin olan yukarıda adı geçen iki tibâk hâriç. Onlardan en az biri yıkılmıştı.
 - 4- Nucûm (P), VI, s.71, satır 11-14. Manhal, V,yk. 23a, satır 13. Dav', X, s.287, satır 26. İbn el-Furât, IX, s.190, satır 24. Emir Kansû Rafrâf 'ın bu ismi bu tabakaya ait olduğu için mi taşıdığını bilmiyoruz (İbn İyâs (KM), III, s.118, satır 10).
 - 5- Nucûm (P), VII, s.871, satır 1.Manhal, III, yk. 132a, satır 8. İbn İyâs, V, s.107, satır 16-17. İbn el-Furât, I, s.161, satır 7.
 - 6- Nucûm (P), VII, s.34, satır 5-6, s.35, satır 13, s.176, satır 8, s.422 , satır 9, s.809, satır 4-5. Havâdis, s.350, satır 1-2. İbn İyâs, II, s.16, satır 2; V,s.50, satır 18.
 - 7- Nucûm(P), V, s.499, satır 2-3; VI, s.484, satır 10, s.486, satır 21, s.523, satır 8, s.528, satır 4, s.553, satır 11, s. 592, satır 9; VII, s.13, satır 8. Manhal, II, yk. 82b, satır 11; III, yk. 154, satır 21. İbn el-Furât, IX, s.190, satır 9-10. Zubde, s.21, satır 22-23. İbn İyâs, V, s.48, satır 23.
 - 8- İbn İyâs, IV, s.188, satır 5-7; s.274, satır 11-12. İbn İyâs (KM), III, s.315, satır 2,5. Bkz.ayrıca aynı sayfaya dipnot 2.

- Tabakat el-Gavr (1)
 Tabakat e-Mukaddam (2)
 Tabakat es-Sandalîye (3)
 Nâdiren zikredilen isimler:
 Tabakat el-Hâzindâr (4)
 Tabakat el-Meydân (5)
 Tabakat el-Mustacedde (6)
 Çok nâdir olarak zikredilen isimler:
 Tabakat el-Kâ'a (7)
 Tabakat Karâcâ (8)
 Tabakat el-Arba'în (9)
 Tabakat et-Tavâşî Mercân el-Hâzindâr (10)
 Tabakat Fîrûz el-Hâzindâr (11)
 Tabakat el Harûb (12)

Bu listeden tibâk'ların büyük bir yüzdesinin hadım adlarını veya bunların en çok yaptıkları görevlerin adlarını taşıdıkları ortaya çıkıyor : Meselâ Tabakat ez-Zimâm, Tabakat el-Hâzindâr, Tabakat et-Tavâşî Mercân el-Hâzindâr ve Tabakat Fîrûz el-Hâzindâr. Et-Tabaka es-Sandalîye adını Sultan Berkûk'un hâzindârı olan hadım emir Sandal el-Mencekî er-Rûmî'den (ölm. 801) almıştı (13); et-Tabaka el-Eşrefîye de el-Eşrefî nisbesini taşıyan bir hadıma göre adlandırılmıştı (14). İşte İbn Tagrîbirdî'nin hadım Savâb b. Abdullâh es-Suheyli el-Hâzindâr (ölm.706) hakkında söylediği : "Kahire'deki Kaletulcebel tabakası adının Savâb'dan gelmiş olması mümkündür" (15). Tabakat el-Mukaddam herhalde mukaddam el-memâlik veya mukaddam et-tabaka'ya- ikisi de hadımdı (bkz. daha ilerde) -göre isimlendirilmişti.

-
- 1- Nucûm (P), VII, s.292, satır 14. Manhal, V,yk. 112b, satır 16. Dav', VII, s.210, satır 28. Tibr, s.83, satır 2.
 2- Nucûm (P), VII, s.315, satır 1-3, s.475, satır 12. Havâdis, s. 658, satır 3-4, s.666, satır 12. Manhal, III, yk. 10b, satır 20. Dav', III, s.24, satır 3; X, s.281, satır 3.
 3- Nucûm (P), VI, s.140, satır 9-17. Manhal, III, yk.176, satır 14-15. İbn İyâs, IV, s.166, satır 11.
 4- İbn İyâs, IV, s.49, satır 11-12. Havâdis, s.626, satır 11.
 5- İbn İyâs (KM), III, s.301, satır 15; IV, s.428, satır 12.
 6- Nucûm (P), VII, s.695, satır 12. Der İslam, 1929, s.143.
 7- Dav', X, s.281, satır 3 ve belki de ayrıca : İbn el-Furât, IX, s.26, satır 18-19, s.41, satır 10.
 8- Havâdis, s.165, satır 14-15.
 9- İbn İyâs (KM), III, s. 309, satır 24, s.310, satır 1.
 10- Manhal, III, yk. 75b, satır 5-6.
 11- Nucûm (P), VII, s.387, satır 14, s.766, satır 13-14.
 12- İbn el-Furât, IX, s.26, satır 18-19. "Et-Tibâk el-Barrânîye" terimine ancak bir defa rastladık, tam anlamı ise hâlâ karanlık. (Dav', VI, s.148, satır 22-24).
 13- Nucûm (P), VI, s.140, satır 9-11. Manhal, III, yk.176, satır 14-15.
 14- Havâdis, s.472. Tabakat Karâcâ da bir Hâzindâr'a göre adlandırılmış olabilir. Gerçekten bu adı taşıyan bir emir vardı ama o bir hadım değildi (Dav', VI, s.215, satır 3-11).
 15-Manhal, III, yk.177a, satır 10-11.

ASKERİ OKULDAKİ GENÇ MEMLÛK

Genç memlûkun kölelik devri hakkında en az bilinen devre, karakterinde hepsinden fazla iz bırakan, okulda geçirdiği zamandır. Memlûk kaynakları, okuldaki hayatı ile olduğu kadar okul sonrası seneleri ile ilgili belirli konular hakkında aşağıda ayrıntılı olarak inceleyeceğimiz önemli bilgiler verirler. Ama okulun kendisi hakkında, yapısı, oradaki hayat, öğrenim programı vesaire hakkında çok belirsiz bir fikrimiz var ve bu fikir hemen hemen yalnız tabaka'yı anlatan el-Hitat'ın meşhur bölümüne dayanıyor. Oysa bu anlatım açıklıktan uzaktır ve konuyla en azından öyle görülüyor, az ilgili ayrıntıları içeriyor, çünkü bu anlatım her durum için kesin olarak doğrulanamaz. Onun için burada ancak kuşkuyla yer bırakmayacak şekilde askeri okul ile ilgili olan bölümü aktarıyoruz.

İşte el-Makrîzî'nin anlatımının bir özeti : Devletin ilk devrinde memlûklar vatanlarından Mısır'a küçük çocukken getirilirlerdi. Genç memlûk, ırkıdan olanlara tahsis edilmiş bir tabaka'ya yerleştirilirdi; genç memlûk orada eğitimini üstlenen bir hadıma emanet edilirdi. Kuranın temel bilgilerini öğrenmeye başlardı. Her grup öğrenci için Kuranı, yazmayı, şeriâtın temellerini ve duaları öğretmek amacıyla her gün gelen bir din hocası veya fakih vardı. Fakih, yeni yetme memlûkların kafalarına İslâm din biliminin unsurlarını tekrarlıya tekrarlıya yerleştirirdi. Memlûk, yetişkin yaşına yaklaştığı zaman silah kullanma zanaatını (envâ' el-harb) öğrenirdi, yani yay, mızrak vesaire kullanımını. (Öylece el Makrîzî'ye göre tabaka'da yetiştirilmiş olan genç memlûk önce dinî öğretim sonra askeri eğitim gördü; bu da İbn Haldûn tarafından doğrulanmıştır) (1). Askerî eğitime ayrılmış olan saatlerde bir askerin veya bir emirin okulun öğrencileriyle konuşmasına hattâ onlara yaklaşmasına bile izin verilmezdi. Onlara sert bir disiplin uygulanırdı ve hadımlar ile ru'ûs en-nuvvâb'ın (2) görevi bunu ve onların bütün davranışlarını ve hareketlerini gözetmekti. Disipline en ufak bir karşı geliş en büyük sertlikle cezalandırılırdı(3). Ancak zamanla disiplin gevşedi ve bu durum özellikle Sultan Berkûk'un devrinden itibaren daha da kötüleşti. Getirilen yetişkin memlûkların yüzdesi çok büyük oldu ve gereksiz görülen Kuran ve İslâm dininin

1- İbn Haldûn'a göre de (V,s.371-373, s.520,satır 18, s.521, satır 2) İslâmın askeri talim üzerine etkisi vardır.

2- Kalkaşandî'nin tanımına göre ra's nevbet en-nuvvâb memlûkları ve davranışlarını gözetmekle görevlidir ve ayrıca sultanın veya emirin memlûklarla ilgili emirlerini yerine getirir. Bu kişi ayrıca seferden önce askeri geçitlerin organizasyonu ile görevlidir. Emrinin altında bulunan ru'ûs en-nuveb ona yardım ederler. Ru'ûs en-nuveb'lerin askeri okul ile özel ilişkiler içinde olup olmadıkları kesin olarak belli değildir.

3- Aşağıda Makrîzî, askeri okul öğrencilerine sodomi (erkek eşcinselliğinin bir türü) suçundan dolayı verilen gaddar cezalar hakkında ayrıntılı bilgi verir.

öğrenimi kaldırıldı. Böylece memlûklar tamamiyle söz anlamaz oldular "ve bu Nil kaynaklarından Fırat kıyılarına kadar uzanan İmparatorluğun yıkılma nedeni oldu"(1)

ASKERÎ OKULLARIN PERSONELİ

Askerî okulların başlıca personeli hadımlardan oluşurdu, bu da belli sebeplerden dolayı: Küçük yaştaki öğrencileri dış dünyadan gelen kovalamalara karşı korumak gerekiyordu. Köleler arasında eşcinsellik son derece yaygın olduğundan hadım birliğinin çocukları yetişkinlerden ayırma görevi hayatî bir önem taşırdı. Onsuz askerî okul hızla dejenere olurdu. Bu birlik bir çeşit piramid teşkil ederdi: Temelinde tibâk'ta görevli olan hadımlar ve zirvesinde okulların genel müfettişi ve yardımcısı bulunurdu. Her tabaka'da tam olarak sayısını bilmediğimiz, "tavâşiyât et-tibâk" veya "huddâm et-tibâk" (2) veya "savvâkûn" (3). diye adlandırılan bir grup hadım vardı. Tabakanın başında "mukaddam et-tabaka" (4) diye adlandırılan bir hadım vardı. Bütün tibâk'ların başında bulunan hadımın adı "mukaddam el-memâlîk es-sultânîye", kısa olarak "mukaddam el-memâlîk" veya yalnızca "mukaddam" dır (görevinin adı "takdîmat el-memâlîk es-sultânîye" idi) (5). Onun "nâ'ib mukaddam el-memâlîk es-sultânîye" adını taşıyan bir yardımcısı

- 1- Hitat, II, s.213-214. Tibaklarda ders veren kanun hocaları hakkında bkz. ayrıca: Havâdis, s.140, satır 3-4. Tibr, s.84, satır 18. Dav', IV, s.35, satır 28; VII, s.87, satır 27-28; VIII, s.267, satır 23; XI, s.127, satır 3-4. Sultan Berkûk'un iktidara getirdiği Çerkesleri, Memlûk Devletinin temel kurumlarının bazılarını ciddi bir biçimde zayıf düşürdüler, meselâ okulu. Bu konu "The Circassians in the Mamluk Kingdom" adlı makalede (JAOS 1949, s.135-147) uzunca ele alındığı için burada üstünde durmamıza gerek yoktur. Gine de şunu belirtelim: Makrîzî'nin daha yukarıda aktarılan, Memlûk Devletinin çöküşünün sebebi ile ilgili (ve devletin gerçek çöküşünden çok daha önceki bir devir için söylenen) bölümü, başka kaynaklara da dayanan bu makalenin sonuçlarını destekler. Çözülmenin ilk belirtilerinin Berkûk devrinde olduğu görüşünü Makrîzî de paylaşıyor.
- 2- Nucûm (P), VII, s.315, satır 1-3. Dav', X, s.153, satır 17-20.
- 3- Zubde, s.122, satır 2-8. İbn el-Furât, IX, s.115, satır 14-16. Nucûm (P), V, s.458, satır 13-14. Subh, XI, s.173, satır 7, 10. Hadımlar için kullanılan "savvâkûn" teriminin anlamı açık değildir.
- 4- Zetterstéén, s.189, satır 8. Nucûm (P), VI, s.71, satır 11-14; VII, s.315, satır 1-3, s.738, satır 1-4 ve dipnotlarda. Manhal, III, yk. 9-11, yk. 10b, satır 18-21. Ta'rif, s.98. İbn el-Furât, IX, s.115, satır 14-16. Dav' III, s.173, satır 18-21, s.153, satır 17-20. Zubde, s.122, satır 2-8. Poliak'ın dediğinin (Feudalism, s.2-3) aksine "agavât et-tibâk" "mukaddamû el-memâlîk" grubuna dahil değillerdi.
- 5- Sulûk, I, s.780, satır 16; II, s.316, satır 12, s.341, satır 18. Nucûm (P), V, s.26, satır 10-11, s.199, satır 14-15, s.170, satır 1-2; VI, s.148, satır 8-10; VII, s.445-446, s.716, satır 3, s.765, satır 7-15. Havâdis, s.23, satır 8; s.25, satır 27, s.26, satır 1, s.41, satır 10; s.185, satır 17-18, s.231, satır 14, s.250, satır 12-13, sa. 320, satır 12, s.531. Manhal, III, yk. 46b, satır 4-5; IV, yk. 89a, satır 7-8. İbn İyâs (KM), III, s. 185, satır 10; s.363, satır 1. İbn el-Furât, IX, s.83, satır 18, s.98, satır 4, s.134, satır 7, 8-9, s. 155, satır 24, s.156, satır 2, s.374, satır 19. Durar, III, s.199, satır 7. Dav', X, s.153, satır 9-10.

vardı (1). Mukaddam el-memâlik es-sultâniye mevkiine ulaşmak için hadım olmakla başlayıp öbür memlûklar gibi bahsettiğimiz bütün ara rütbelerden geçmek gerekiyordu; başka bir deyişle : Hadımlar arasında yüksek mevkide olanlar sade hadımlar sınıfından çıktı, yüksek rütbeli memlûkların sadece memlûkların saflarından çıkışları gibi (yukarıya bkz.) (2) Mukaddam el-memâlik es-sultâniye'nin kırklar emiri rütbesi vardı (yardımcısının rütbesi ise onluk emiri idi). 791 Yılında rütbesi indi ve ancak onlar emiri oldu; bu konuyla ilgili kaynaklar daha önce hiç böyle bir şeyin olmadığını yazarlar (3).

Gördüğümüz gibi mukaddam el-memâlik es-sultâniye görevi her zaman bir hadımın elinde idi. Böyle olmakla beraber bu görev, Memlûk Devletinde yalnız bir defa, o da Sultan en-Nâsir Muhammed b.Kalâvûn'un zamanında, bir memlûk emirine tesadûf etti; bu emir bu görevi 7 veya 9 sene yaptı (733 veya 735 den 741 yılına, bu sultanın ölümüne kadar). Bu kişi, ustâdâr, neslinin en üstünü olan ve otoriter karakteri ile tanınan Akboğa Abd el-Vâhid idi. Kaynaklara göre mukaddam el-memâlik olan hadım görevden alınmıştı ve yerine Akboğa tibâk'taki düzeni yeniden sağlamak ve bozulmak üzere olan disiplin ruhunu güçlendirmek için atandı. Gerçekten bazı memlûklar kendi teşebbüsleriyle Kahire'de kalmaya, başkaları ise şahsî rahatlıkları için Oyratlardan (Uvayrâtiye) hizmetliler tutmaya başladılar v.s. Akboğa, suçluları dayağa ve sürgüne mahkûm ederek demir bir elle cezalandırdı ve böylece tibâk'taki düzen ve disiplini yeniden sağladı(4). Elimizde bulunan kaynaklara göre fiilî olarak yeni bir düzenleme mi getirdiğini yoksa yalnız eski düzeni yeniden mi sağladığını tespit etmek zordur.

1- **Nucûm** (P), VI, s.659, satır 16-20, s.814, satır 14-21; VII, s.156, satır 11-15, s.716, satır 5-7. **Havâdis**, s.83, satır 7, s.417, satır 1-2. İbn el-Furât, IX, s.33, satır 9-12, s.259, satır 19-20. İbn İyâs (KM),III, s.288, satır 18-19, s.313, satır 19-20. **Tibr**, s.209, satır 1-4, s.399, satır 11-14; **Dav'**, VIII, s.176.

2- Bkz. özellikle s.208dipnot 4'teki göndermelerin çoğuna ve s.208 dipnot 5 ve s.209 dipnot 1 dekilerin bir bölümüne.

3- **Nucûm** (P), V,s.458, satır 16-18. İbn el-Furât, IX, s.112, satır 24-25. Mukaddam el-memâlik'in görevleri ve yetki sınırları çeşitli kaynaklarda aktarılan bir fermanda yazılıdır (**Ta'rif**,s.88-89; **Subh**, XI, s.173, satır 1-22, V, s.456); ama genç köle memlûklarla değil de yetişkin ve âzâd edilmiş askerlerle ilgili görevler özellikle bahis konusudur. Mukaddam el-memâlik, askerî yönetmeliğe ve adetlere, düzene, disipline uymalarına nazarî eden bir çeşit genel müfettişti. Bundan başka alayların ve askerî seferlerin organizasyonunun yönetilmesi ile görevliydi. Hem ordunun başkomutanı (atâbek el-'asâkir) hem de fırka-i seferiyyenin komutanı (mukaddam el-'asâkir) memlûk emirleriydiler. Onların görevlerinden "Memlûk ordusunun teşkilatı " adlı bölümde bahsediyoruz.

4- **Sulûk**, II, s.341, satır 17, s.342, satır 6, s.377, satır 4-9, s.402, satır 4-13. **Nucûm** (C), IX, s.98, satır 9, s.99, satır 4; s.109, satır 8-13. Zetterstéen, s.189, satır 6-8, s.216, satır 9-11, s.224, satır 14-17. **Manhal**, I,yk. 203a-b. **Durar**, bkz. Akboğa el-Vâhidî.

MEMLUKÛN ASKERİ OKULDAKİ ÖĞRENİMİNİ BİTİRİP DİPLOMASINI ALIŞI VE ÂZÂD EDİLİŞİ.

Öğrenci memlûkun, askerî okuldaki öğrenimini tamamlamadıkça ne eğitilmiş ve âzâd edilmiş olan memlûkun aldığı maaşa, ne de öbür ödeneklere ve ikramiyelere hiç bir hakkı yoktu. Ne silaha ne de başka askerî teçhizata, ne ata ne de iktâ'a sahipti. Ama hepsine âzâd edildiği anda kavuşurdu(1). Yalnız bazı istisnâî durumlarda, meselâ eğer bir sultanın otoritesi sarsılmaya başlarsa veya bir vebâ salgını varsa vs. kuttâbiye'ler yasaya göre yalnız âzâd edilmiş olan memlûklar için geçerli olan imtiyazlardan yararlanabilirlerdi ve o zaman bile onlardan çok daha az alırlardı. Gerçekten Memlûk tarihinde bu cinsten ancak beş tane olaya rastladık; onların hepsini burada konunun önemi bakımından veriyoruz:

- a) 791 yılında Sultan Berkûk, durumu çok sarsıldığı zaman en küçük samana tutunmaya çalıştı ve memlûklarına 1000 dirhemlik bir nafaka (2) ve seçkin kuttâbiye'lerine (el-mumayyazûn)(3) 200 dirhem ödedi, bu da yalnız nafakanın ikinci yarısını ödeme esnasında; kuttâbiye, ilk yarısının dağıtımında bir şey almamıştı.
- b) 865 yılında Sultan Aynâl'in oğlu el-Mu'ayyad Ebû l-Feth Ahmed iktidara erişti. Çerkes devrinin, kendileri memlûk olmayan ama memlûk oğulları olan sultanlarının tümü gibi onun durumu da oldukça sallantılıydı. Orduyu kazanmak için ona bir nafakat el-bey'a (=biât nafakası) verdi; aynı zamanda kuttâbiye'lere de ikramiye dağıttı. Âzâd edilmiş memlûklar 30'dan 100'er dinara kadar, kuttâbiye'ler ise 10'ar dinar aldılar (4).

1- Okuldaki öğrencinin geçiminden başka geliri var mıydı? Kaynaklar bize bununla ilgili bilgi vermiyor, ama belli masraflarının sağlandığı muhtemel gibi görünüyor. Miktarın ne kadar olabileceğini ise bilmiyoruz. Öğrenci, âzâd edildiği zaman yeni bir üniforma alırdı (bkz. aşağıda), ama bunun okul öğrencilerinininkine benzeyip benzemediğini bilmiyoruz.

2- Memlûk kendi iktâ gelirinden başka şu ücretleri alırdı:

- a) Câmakîya yani aylık ödenek
- b) Nafaka yani düzensiz aralıklarla özellikle askerî seferlerden biraz önce yapılan ödenekler : Herhalde bunlarla memlûk hem kendi teçhizatını hem de yardımcısının ve atınıninkini sağlayabilirdi. Nafaka ayrıca başka sebeplerle dağıtılırdı: Sultan bazen bu yola memlûkları yatıştırmak için de başvururdu.
- c) Nafakat el-bay'a: Yeni bir sultanın tahta çıkışı esnasında dağıtılan nafaka.
- d) Kiske: Giysi (para olarak genellikle yılda bir kere dağıtılırdı, ama Memlûk Devletinin ilk devrinde yılda iki defa ödeme yapılmış olması mümkündür).
- e) Lahm yani et (para veya mal olarak her gün dağıtılırdı).
- f) Adhiya, dahâyâ yani kurbanlıklar (para veya mal olarak Zi l-Hicce ayında kurban bayramının arife gününde verilirdi).
- g) 'Alîk yani hayvan yemi (para veya mal olarak haftada iki defa verilirdi).
- h) el-Hayl vel-cimâl yani atlar ve develer (para veya mal yılda bir veya iki defa bazen daha sık verilirdi).

3- İbn el-Furât, IX, s.67, satır 2-6. Manhal, II, yk. 65a, satır 18-21. Nucûm (P), V, s.402, satır 5-13.

4- Nucûm (P), VII, s.650, satır 12-16.

- c) 919 yılında Sultan Kansû el-Gavrî, olağanüstü bir cömertlik nöbetiyle aniden bir nafaka dağıttı; bu da tarihçinin hayretini uyandırıp bu jestinin sebebini sormasına neden olmuştu. Bu nafaka şöyle dağıtıldı: Memlûklara 100'er dinar, malûl memlûklara 20'şer dinar, malûl ve yaşlı memlûklara 10'ar dinar, kuttâbiye'lere 5'er dinar ve yetimlere 2'şer dinar (1).
- d) 873 yılının vebâ salgınında çok büyük sayıda memlûk öldüğü zaman Sultan ez-Zâhir Hoşkadem, en iyi iktâ'larını, satın aldığı ve âzâd ettiği memlûklarına (eclâb) ve "hatta kuttâbiye'lere âzâdlik ve at almalarından önce" dağıttı (2).
- e)920 yılında kuttâbiye'ler bir maaş (câmakîye) aldılar (3). Ama bu durumlar tamamıyla istisnâ idiler.

Bu bölümün başında görüldüğü gibi kuttâbî, âzâd edilir edilmez eğitilmiş bir askerın hakkı olan her şeye kavuşurdu. Kuttâbiye'lerin askerî okuldaki öğrenimlerinin bitiminde âzâd edilişleri ile ilgili olarak sık sık atın ve üniformanın imtiyazını özellikle belirtili hale getiren belirli deyimlere rastlanıyor: "A' takahu ve ahraca lahu heylen ve kumâşen" (4), "a' takahu ve ahraca lahu heylen ve kumâşen 'alâ l-âde" (5) (kullanmalarına uygun olarak), "a'takahu ve ahraca lahu heylen ve kumâşen ve ce'elehu min el-memâlik es-sultânîye" veya benzer bir deyim (6). Kaynakların belirttiklerine göre yeni askerler ayrıca silahların bütün çeşitlerini alırlardı, yani yaylar, ok kılıfları, oklar, kılıçlar ve bir zırh (7). Onlara verilen atlar özel bir ahırdan gelirlerdi: "Okulda eğitim görmüş memlûkların mezuniyeti için bulunan atların Cavk adlı ahır" (istabl el-Cavk ellezî bihi huyûl el-harc lil-memâlik el-kuttâbiye) (8). Askerî geçit töreninde kuttâbî " " itâka" adlı, öğreniminin sonunu belirten bir diploma alırdı (9); bu diploma âzâd edilişini ve aynı zamanda eğitim görmüş bir asker olduğunu belgelerdi. Askerî okuldaki öğreniminin bitiminde âzâd edilen her kuttâbiye mezuniyetine "harc" denirdi. (10)

1- İbn İyâs, s.393, satır 6-9.

2- Havâdis, s.335, satır 19-22.

3- İbn İyâs, IV, s.430, satır 9-10.

4- Nucûm (P), VI, s.509; VII, s.567, satır 14. Havâdis, s.350, satır 2. Manhal, II, yk. 186b, satır 19,yk.191b, satır1-12, VIII, yk. 444b, satır 1-12. İbn İyâs, II, s.3, satır 1-12, s.13, satır 11-12, s.16, satır 3, s.39, satır 22; III (KM), s.395, satır 16-18; V, s.100, satır 19-20. Dav' III, s.8, satır 16-19, s.220, satır 5-6. Ayrıca askerî okul ile ilgili bölümün sonunda yer alan çeşitli mezuniyetlerdeki memlûkların sayısı ile ilgili dipnotlarına bkz.

5- Nucûm (P), VII, s.35, satır 10-14, s.492, satır 10.

6- Nucûm (P), VI , s.555, satır 2-4, s.556, satır 20-22, VII, s.422, satır 10. Manhal, V, yk. 56b, satır 1-3. İbn İyâs, II, s.13, satır 11-19; III (KM), s.2, satır 7-9, s.364, 429, satır 7-9, s.454, satır 13-14; IV, s.450, satır 18-19; V, s.378, satır 6-8. Dav', III, s.175, satır 21-22. 4, 5 ve 6 nolu dipnotlarında geçen yerler bize, memlûk kaynaklarının bu konuda verdikleri bol bilgilerin ancak küçük bir bölümünü oluştururlar. Ayrıca s.212 dipnot 3-5 ve s.213 dipnot 1-10 de geçen yerlere bkz.

7- İbn İyâs, IV, s.179, satır 22, s.180, satır 2, s.322, satır 11-15, s.406, satır 16-19; V, s.12, satır 12-14.

8- Zubde, s.125, satır 18. Sulûk, II, s.5, dipnot 5.

9- Havâdis, s.240. Manhal, VIII, yk.420a, satır 1-2.

10- Yukardaki ve aşağıdaki dipnotlarında konuyla ilgili yerlere bkz. Poliak, REI, 1935, s.233, dipnot 7.Öğrenim bitiminde yapılan merasimlerin adının da "harc"olduğu muhtemel gibi görünüyor.Mezuniyet kelimesi burada daima "harc" terimi için kullanılıyor.

Askerî okulların öğrencileri hakkında sorulan ve kaynaklarda tatmin edici cevapları bulunmayan soruların arasında şunları sayalım: Memlûkun askerî okula girişindeki ortalama yaşı ne kadardı?(1) Ne kadar süre orada kalırdı ve böylece ortalama olarak hangi yaşta öğretimini bitirirdi? Bundan başka askerî okul başına kuttâbiye'nin ortalama sayısı ile ilgili bir problem var. Buna, yeni bir sultanın, satın aldığı, selefine ait kuttâbiye sayısı ile mezuniyet başına olan kuttâbiye sayısına dayandırarak vb. yollarla biraz daha fazla kesinlikle cevap verilebilir.

İbn Tagrîbirdî'nin tanıklığı ve Memlûk devrinin çok kısa bir dönemini anlatan bazı bilgiler sayesinde askerî okuldaki öğrenim yıllarının sayısı ile ilgili bir fikir edinilebilir.

İbn Tagrîbirdî'nin Sultan Berkûk zamanındaki okul süresi hakkında konuşma biçimi, bunun kendi zamanındaki durum ile uyuşmadığını belli ediyor. İşte onunla ilgili sözleri: "Berkûk'un adeti şöyle idi: Kendi tarafından satın alınan memlûklarının ancak seneler geçtikten sonra tibâk'ları terkedip mezun olmalarına izin verirdi. Yılda iki tane mezuniyeti kabul etmezdi, ancak uzun devrede bir taneye müsaade ederdi. Ve bir dahaki mezuniyet ancak yine uzun bir dönemden sonra gelirdi. **Bu, geçmiş zamanın hükümdarlarının (mulûk es-selef) âdeti idi** " (2). Bundan şu çıkıyor : İbn Tagrîbirdî'nin zamanında tibâk'taki öğrenim süresi konusunda daha az titiz davranıldı, bu da askerî eğitimin seviyesinin düşmesine yol açmıştır. Bu tanıklığı onaylamak veya çürütmek bizim için mümkün değil; çünkü kaynaklar askerî okulların öğrenim sonu merasimlerinden bir istisnâ hâricemen hemen hiç bahsetmezler, bu da Memlûk devletinin en son yıllarını teşkil eden Sultan Kansû el-Gavrî'nin devri ile ilgilidir ve burada da liste muhtemelen tam değildir. Kayıtbay zamanındaki ilk mezuniyet 874 yılının Muharrem ayında idi (3), yani iktidarı ele aldığından bir yıl ve beş ay sonra. El-Adil Tûmânbay zamanındaki ilk mezuniyet 906 yılının Ramazan ayında idi (4), yani sultan ilân edildikten iki ay sonra. El-Gavrî'nin devrindeki mezuniyetle ilgili ilk kayıt 912 yılının Safar ayındandı, yani iktidara geldiğinden beş yıl ve birkaç ay sonra (Şevvâl 906); ama bu saltanatın ilk mezuniyeti değildi çünkü kaynaklar şunu ekliyorlar : "Vebâdan sonra bundan başka bir harc yapılmadı " (5) Oysa el-Gavrî'nin zamanındaki ilk vebâ salgını 910 yılının sonunda cereyan etmişti, yani öncekinden yalnız bir yıldan biraz sonra. Bu, bizim fikrimize göre, el-Gavrî'nin devrinde vebâ salgınından önce (kaynaklar buradan bahsetmiyorlar) mezuniyetler olduğunun sonuç olarak çıkarılmasına izin verir; gerçekten eğer öyle olmasaydı İbn İyâs, ilk mezuniyetin el-Gavrî devrindeki salgından değil de el-Gavrî'nin sultan ilân edilmişinden sonra yer aldığı söylerdi. 916 yılının

- 1- Genç memlûkların Mısır'a vardıkları zamandaki yaşları ile ilgili bazı münferid bilgiler bulunur: **Nucûm** (P), VI, s.551, satır 20; VII, s.318, satır 8-11. **Havâdis**, s.657, satır 22-23, s.658, satır 4. **Dav'**, III, s.2, 175, satır 21.
- 2- **Nucûm** (P), VI, s.509, satır 15-19. Çerkes döneminin memlûk tarihçileri "mulûk es-selef" deyimini, kendi zamanlarının sultanlarını daha iyi kınamak için bütün faziletleri yakıştırdıkları ilk memlûk sultanları için kullanırlardı.
- 3- **Havâdis**, s.735, satır 16-17. İbn İyâs, II, s.112, satır 25-26; III (KM), s.35, satır 13-15.
- 4- İbn İyâs (KM), III, s.467, satır 2; IV, s.7, satır 19-21.
- 5- İbn İyâs, IV, s.95, satır 1-4.

Muharrem mezuniyetine de işaret edelim (1); bundan sonra bir başkası 918 yılı Muharrem'inde (2) ve başkaları 919 Cumâdâ (3) ve 920 Şevvâl'indedir (4). El-Gavrî'nin devrindeki son mezuniyet 922 yılının Muharrem ayında idi (5). İbn İyâs'ın 906-912 yılları arasındaki mezuniyetleri atladığı besbelli olduğundan, sonraki yıllar için, özellikle 912 Muharrem'inden 916 Muharrem'ine kadar, da yapmadığından emin olunmayabilir. Adı geçmiş mezuniyetlere dayanarak Muharrem 916 ve Muharrem 922 yılları arasında 5 mezuniyet, yani her 14 veya 15 ayda bir mezuniyet, olduğu var sayılabilir. Mamafih mezuniyetlerin zaman bakımından gerçekten birbirlerine daha yakın olmaları mümkündür.

Askerî okulda kaç öğrenci vardı? Madem ki Çerkes devrinin her sultanı tarafından satın alınan memlûkların (müşterevât) sayısı birkaç bini aşmıyordu, askerî okulun öğrenci sayısı orada birkaç yıl geçirseler bile birkaç yüzden fazla olamazdı; bu varsayım elimizde bulunan bilgiler sayesinde doğrulanır. Sultan Hoşkadem'in 872 yılında 3.000 müşterevâtı vardı, bunlardan 400 ü kuttâbiye idi (6). 873 yılında bu sultanın mirası 500 kuttâbiye içeriyordu (7). Sultan Çakmak ve oğlunun mirası 200 kuttâbiye'den oluşuyordu(8). Mezuniyet başına öğrenci sayısını tetkik ettiğimiz zaman aynı sonuçlara varırız. Kayıtbay'ınkileri 200 öğrenci kapsıyordu. İşte el-Gavrî devrindeki mezuniyet başına öğrenci sayısı kronolojik sırasına göre : 400, 500, belirtilmemiş bir sayı, 300, 300, 160, 300 (9).

Belirli bilgilere sahip olduğumuz bütün durumlarda sultan memlûkları tek tek âzâd edilmeyip genellikle oldukça büyük gruplar halinde âzâd edilirdi. Mezuniyet başına memlûk sayısı belirtilmiş olan verdiğimiz örneklerin dışında şu anlatımlara rastlanılıyor: "Onu büyük bir sayıdaki başka memlûklarla beraber âzâd etti ve onunla birlikte onlara da bir at ve bir üniforma verdi", "bir bölük başka memlûklarla beraber"(10). Bütün Memlûk tarihçiliğinde 'itâka'i tek başına alan bir kuttâbiye mensubu ancak bir durumda buluruz. Bu da sonradan sultan olan Çakmak' tır. Ama bu da olağanüstü durumların tesadüfî sayesinde olmuştu : Ağası (11) olan ve Sultan Berkûk üzerinde büyük etkisi olan kardeşi Çerkes el-Müsâri' ile beraber Tabakat ez-Zimâm'da bulunuyordu. Aynı âzâd edildi çünkü kardeşi, daha önce Tabakat ez-Zimâm'da da bulunan sultan memlûklarından birinin ölümünden sonra ona sultan memlûklarının arasında bir yer bulmayı çok arzuluyordu(12). Böylece bu istisnâ, kuralı doğrulamaktan başka bir şey yapmıyor

1- İbn İyâs, IV, s.173, satır 22, s.180, satır 2.

2- İbn İyâs, IV, s.254, satır 5-7.

3- İbn İyâs, IV, s.322, satır 11-15.

4- İbn İyâs, IV, s.406, satır 16-19.

5- İbn İyâs, V, s.12, satır 12-14.

6- Havâdis, s.551, satır 14-16.

7- Havâdis, s.672, satır 12-14. İbn İyâs (KM), III, s.16, satır 19-21; IV, s.99, satır 28, s.100, satır 2.

8- Nucûm (P), VII, s.671, satır 15-20.

9- S.212 dipnot 3-5 ve s.213 dipnot 1-5 'deki göndermelere bakınız.

10- Nucûm (P), VI, s.509, 555, satır 20-22.

11- "Ağa " adlı yetişkin memlûklar ile "inî" adlı genç memlûklar arasındaki ilişkilerden daha ilerde bahsedeceğiz.

12- Nucûm (P), VII, s.35, satır 10-15.

ve ayrı âzâd edilebilmek için olağanüstü imtiyazların söz konusu olması gerektiğini açıkça gösteriyor.

Sultanlar, memlûkların yetişkin yaşa gelmeden âzâd edilmemelerine dikkat ederlerdi(1). Bir memlûk okula çok genç yaşta girdiyse âzâd edilmek için uzun yıllar orada kalmak zorundaydı (2).

Bitirirken şu durumun altını çizelim : Memlûklar, âzâd edilmiş İslâm yasasının kurallarına uygun olarak yapılmasına çok dikkat ederlerdi. Eğer filan veya filan memlûk âzâd edilmemişse, eğer âzâd edilişi yasal değilse veya kurallara uygun talaffuz edilmediyse o zaman yeniden satış ve âzâd edilmiş muamelesi yapılırdı, hattâ o memlûk emir veya yüzlük emir rütbesine geldiği zamanda bile. Kaynakların epey büyük bir bölümü bu tür durumlardan bahsederler (3). Aytemiş el-Esendemurî Sultan Berkûk devrinde yüzler emiri ve re's nevbet en-nuvvâb idi (785). Bu durumda daha Halep valisi emir Curcî'nin mirasçılarının kölesi olduğu ve onlardan **yasaya uygun** olmayan bir biçimde satın alındığı fark edildi. Sultan, mirasçıları., kadıları ve ileri gelenleri çağırıldı, Aytemiş'i 100.000 dinara satın aldı ve hemen âzâd etti. Kısa bir süre sonra onu ordunun başına atadı (atâbek el-'asâkir)(4). İşte başka bir karakteristik örnek: I.Baybars'ın culûsuna katılan şeyhülislam 'Abd el-'Azîz ona şöyle dedi: "Ey Rukn ed-Dîn, ben seni el-Bundukdârî'nin memlûku sıfatıyla tanıyorum!" ve onu, Bundukdârî'nin kölesi olduktan sonra el-Melik es-Sâlih Necm ed-Dîn Eyyûb tarafından satın alınıp âzâd edilmesini ispat eden bir şahit bulunmadıkça sultan makamına çıkarmayı red etti (5). Eğer bir memlûk yasaya uygun olarak âzâd edilmişse çok nadiren ikinci defa âzâd edilirdi. 669 yılında Sultan I.Baybars, kendisini öldürmek için komplo hazırladıkları için tutuklattığı emirlerden üç aldı. Aralarından birisini satırşa çıkardı, onu 1000 dinara yeniden satın aldı ve bu meblağı emirin eski efendisinin oğluna verdi. Ayrıca iki tane emir satın aldı ve muhafız birliğine basit birer asker sıfatıyla verdi(6). Bilgimize göre bu devrin tarihinde, âzâd edilmiş bir memlûkun köleliğe geri gönderilerek cezalandırması ile ilgili bu olay tekdir. Sultan Çakmak bir kumazlık sayesinde iki kere âzâd edilmişti. Sultan memlûklarının arasına girmek istediği için bir emir tarafından âzâd edilmesini gizleyip hedefine ulaşabilmişti(7). Bir memlûkun satın alınışı efendisinin yokluğunda (meselâ sürgünde olduğu zaman) yasal idi ama satışın bir müslüman kadı aracılığıyla gerçekleşmesi gerekiyordu, bu satışın adı da "el-bey'a'alâ l-gayb" idi (8). Eğer Mısır'a getirilen memlûkların arasında

1- Havâdis, s.657, satır 22-23, s.658, satır 4.

2- Nucûm (P), IV, s.509-510.

3- Sulûk, I, s.720, satır 12-15, satır 19-21. İbn el-Furât, VII, s.285, satır 12-19. Nucûm (P), VII, s.299, satır 1-7. Manhal, V, yk.45a, satır 18, yk.45b, satır 1; VIII, yk. 419b, satır 15, yk. 420a, satır 4, yk. 422a, satır 1-2. İbn İyâs (KM), III, s.96, satır 17-24; IV, s.153. Dav', X, s.278, satır 1-5.

4- Nucûm (P), V, s.376, satır 1-8; VI, s.143, satır 11-12. Manhal, II, yk. 31b, satır 1-17.

5- Manhal, IV, yk. 69a, satır 16-18.

6- En-Nahc es-Sadîd (Patrologia Orientalis'te), XII, s.544, satır 1-4.

7- Nucûm (P), VII, s.34, satır 6, s.35, satır 9. Havâdis, s.350, satır 1-2.

8- İbn el-Furât, VIII, s.222, satır 3-10. İbn Haldûn, V,s.411, satır 24-26.

müslüman saygıdeğer kişiler varsa ve eğer kimlikleri ispat edilirse satışları geçersiz sayılırdı ve onlara hür insanların imtiyazları geri verilir. Meselâ: 796 yılında Timurlenk Sultan Berkûk'a hediye olarak dokuz memlûk gönderdi. Soruşturma yapıldıktan sonra bir kişi hâriç hiçbirinin memlûk olmadığı, aksine Bağdat sâkinleri oldukları anlaşıldı. Biri Bağdat kadısının oğluydu, ikincisi o şehrin vezirinin oğluydu ve üçüncüsü muhtesibin yeğeni. Hepsisi serbest bırakıldılar ve itibar gördüler (1).

SULTANIN YANINDA YETİŞTİRİLEN MEMLÛKLAR

Sultan memlûkları arasında küçük bir grup imtiyazlılar vardı; onlar sultanın, onları satın aldığı anda beğenisini kazanmışlardı ve arkadaşlarının çoğu gibi tabaka'ya gönderilmemişlerdi. Onlar sultanın sarayında (harem) toplatılıp onun çocukları ile yetiştirilirdi. Aralarından bazıları ile ilgili olarak sultanın onları evlât edindiği (tebennâhu, tebennâ bihi) kesinlikle söyleniyor (2). Bu, memlûkun hızlı yükselmesine izin veren büyük bir lütuftu. Ayrıca epey yaygın olan bir düşünceyi burada düzeltmek gerek: Buna göre emir Kausûn kendini köle olarak satın alınmadığı için üstün görmekteydi. Mısır'a geldiği zaman hür olduğu doğrudur ama daha önce gördüğümüz gibi sultan tarafından beğenildiği için onun tarafından 8.000 dirheme satın alınmıştı (3). Hür insan vasfıyla değil de öbür memlûklar gibi tabaka'ya yerleştirilmediği için kibirlenirdi (4). Yelhocâ min Mâmiş, ez-Zâhir Berkûk tarafından satın alınan ebeveyniyle Mısır'a getirilmişti. Babası tabaka'ya gönderildi; ona gelince Sultan 'Abd el-'Aziz'in oğluyla eğitildi (5). Bu anlatımın arkasından tarihçi Yelhocâ men Mâmiş'in kabiliyetlerine rağmen ve sultanın oğullarıyla beraber eğitildiği halde neden yüksek bir mevkie gelmediğini kendine soruyor. Ona göre bunun sebebi ağır basan ırktan, yani Çerkes ırkından, olmayışydı (6). Yeğenini doğduğu ülkeden getiren sultan, onu önce bir tabaka'ya yerleştirmek istedi sonra amcasına karşı saygısından dolayı (fa-rakkâhu 'an zâlik ikrâmen li-'ammihî) fikir değiştirdi (7). Oğlunun gururunu kırmak için sultan onu Tabakat el-Meydân'a gönderip ağadan ona en büyük şerhlikle davranmasını istedi(8).

İşte tabaka'ya girmeyen ve haremde sultanın oğullarıyla yetiştirilmiş olan tanınmış diğer memlûkların adları: Kündak es-Sâkî (9); el-Mansûr Kalâvun'un memlûku Baybars el-Mansûrî (10); el-Mansûr Kalâvun'un memlûku Ergün ed-Davâdâr (bir başka kaynağa göre Kalâvun'un oğlu Muhammed'in memlûku) (11); en-Nâsir Hasan'ın memlûku Şam valisi olan Bazlâr el-'Umarî(12); Berkûk'un

1- İbn Kadî Şuhba, bk. 98a, satır 4-8.

2- Manhal, I, bk. 157a, satır 2-3; II, bk. 180a, satır 1-3. İbn Kadî Şuhba, bk. 20a, satır 14-16, bk. 47a, satır 9-11. Nucûm (C), IX, s.288, satır 3-4.

3- Manhal, V, bk. 36b, satır 6-10. Hitat, II, s.307-308. Durar, III, s.257, satır 4-6.

4- Durar, III, s.257, satır 8-9.

5- Manhal, VIII, bk. 443a, satır 7-10. Dav', X, s.291.

6- Manhal, VIII, bk. 443-444.

7- Dav', X, s.271, satır 1-3.

8- İbn İyâs (KM), III, s.301, satır 18-19.

9- Sulûk, I, s.644, satır 1-3, s.821, satır 1, s.860, satır 8-10.

10- Manhal, II, bk. 106a, satır 20-21.

11- Durar, I, s.351, satır 12-13. Manhal, I, bk. 157a, satır 2-3.

12- Nucûm (P), V, s.510, satır 4-9. Manhal, II, bk. 79a, satır 2-3. İbn Kadî Şuhba, bk. 47a, satır 9-11.

memlûku Baybars ez-Zâhirî (1); Berkûk'un memlûku Sûdûn ez-Zâhirî (2) (son kişiler Berkûk'a ait idiler); el-Eşref Barsbay'ın memlûku olan ve onun saltanatında en çok sözü geçen şahsiyet olan ('azîm devleti) Cânîbek el-Eşrefî (3).

Memlûk kaynaklarında bulduğumuz bütün durumları anlattık. Bundan bu gibi imtiyazlı memlûkların sayısının son derece küçük olduğu sonucu çıkartılabilir. Çerkes devrinde sultanın oğullarıyla yetiştirilmiş olan büyük emirlerin akrabalarının yüzdesi büyüktü, bu da Çerkeslerin akrabalarına göre uygulamayı tercih ettikleri bir politikaya uymaktaydı (4). Muhtemeldir ki eğer bir Çerkes sultanın ortalama saltanat devresi daha uzun olursa onların "evlad edinilmiş oğulları" daha parlak kariyerlere sahip olurlardı, ama sultan, onlar yetişkin adam olmadan ve hiyerarşide ilerleyerek yol almadan, genellikle makamını yitirirdi.

KÖLELİK DEVRİ VE MEMLÛKUN KARIYERİ (5)

Memlûklar devlette bir üst sınıf teşkil ederlerdi. Bu sınıfa ulaşmak için kölelikten geçip belli şartları yerine getirmek gerekirdi, en önemlileri şunlardır:

- a) Müslüman kökten olmamak.
- b) Memlûk Devletinin dışında, tercihi olarak Kıpçak bozkırlarında veya sonraki devir için Kafkasta ve hattâ başka bölgelerde, doğmuş olmak (6).
- c) Küçük yaşta satın alınmış olmak.

İlk ikisinden şu sonuç çıkıyor: Bir memlûkun oğlu hem müslüman olduğu için hem de Memlûk Devletinde doğduğundan elit sınıfa artık ait olamıyordu ve otomatik olarak bir alt sınıfa geçirdi. Bununla birlikte bu şartların yerine getirilmesine her zaman çok riayet edilmezdi ve bunların dikkate alınmadığı bir çok durum sayabiliriz. Memlûk rejiminin temel prensiplerine - bazılarında aşağıda bahsedeceğimiz- harfi harfine riayet edilmezdi. Oldukça sık sapmalar oluyordu, bu da onları gözönünde az tuttuklarını düşünmemize yol açıyor. Ama bu yanlıştır. Genel olarak ve özellikle Memlûk Devletinin güçlü olduğu devirde bu prensiplerin eksikliklerini taşıdıkları öze zarar vermezdi. Böylece köle olmuş olmak çok büyük önem taşırdı. Öyle olunca üst sınıfa ait olmadan

1- Manhal, II, yk. 107b, satır 8-11.

2- Manhal, III, yk. 116b, satır 11-14.

3- Manhal, II, yk. 180a, satır 1-3.

4- Bkz. şu makaleme : " The Circassians in the Mamlûk Kingdom", JAOS, 1949, s.135-147.

5- Bu özet, memlûk ordusu ili ilgili olan eserimizin, özellikle memlûk ordusunun tanzimi, memlûk ordusundaki ırklar ve Vâfidiyya (bkz.s.217 dipnot 1) ile ilgili bölümlerinin, sonuçlarına dayanıyor.

6- Anadolu, İranlı İhanlıların İmparatorluğu (belli bir devir esnasında), çeşitli Avrupa ülkeleri ve hattâ doğu Asya. Eğer Anadolu'yu dikkate almazsak bu devletlerin ancak küçük bir yüzdesi memlûk sağlarıydı. Ve Afrika, zencî veya müslüman, asla sağlamazdı. Acaba Ortaasya'nın bu trafikte önemli bir yeri var mıydı? Bu soruya, çağın coğrafyacıları tarafından bize Kıpçak bozkırlarının uzunluğu ve sınırları ile ilgili daha iyi bilgi verilinceye kadar bir cevap bulunamaz.

oraya girmiş olan kişilerin sayısı hayli büyük olduğu halde yüzdeleri çok azdı (1) Bu kurala hiç bir sınıf ve hiç bir ırk, hattâ Moğollar (2), bir istisnâ teşkil etmediler. Öbür yandan kölelik statüsü başarı için bir garanti değildi. Kariyer açısından genç memlûk epey tehlikelere uğrayabilirdi. Önemli olmayan basit bir vatandaş tarafından satın alınma riski vardı; Devlet bu tür satışları yasaklamaktaydı; ama bu duruma karşı ağır tedbirler almazdı ve bazen yönetimin yüksek memurlarının, meselâ vezir ve başkalarının, memlûk satın alışlarına göz yumardı. Genç memlûk bir başka riske daha fazla maruz kalabilirdi, yani bir emir tarafından satın alınma riskine. Emirlerin memlûklarının yeri sultanın memlûklarınkine nazaren hissedilir şekilde altta idi. Onun için onların çarpıtılabildiği en ağır cezalardan biri onları bir emirin hizmetine vermek oluyordu (bu, bir sultanın iktidara eriştiği anda yerini aldığı sultanın memlûklarına karşı bazen aldığı bir tedbirdi). Emirlerin memlûklarının bir sultanın hizmetine tayin edildikleri zaman sultan memlûkları olabilecekleri doğrudur (onlara o zaman "seyfiyye" denirdi), ama bu gruptaki yerleri ikinci derecede olurdu. Bu yüzden Çakmak 'itâka'sını bir emirden almış olduğunu sakladı. Bu konu ile ilgili gerçeği meydana çıksaydı olsa olsa sultan memlûklarına "seyfî" sıfatıyla katılabilirdi ve yüksek mevkie hele sultan ilân edilmeye -ki gerçekten öyle oldu- ulaşamazdı. Başarılı olmak için bir memlûkun sultan tarafından satın alınması ve de âzâd edilmesi gerekiyordu. Sultanın himayesini ve de üstün bir askerî eğitimi garantilemek için bu bir yoldu. Emirlerin memlûklarının askerî formasyonu ekseriya sultan memlûklarıninkine nazaren, Kal'etulcebel'deki askerî okula yalnız bunlar gidebildiklerinden, daha düşüktü (3), ve bu da sultanın emirlere karşı üstünlüklerinden birini oluştururdu.

Burada önemli bir olguyu belirtelim. Formasyonlarını Kal'etulcebel'deki askerî okulda edinen sultan memlûkları oradan basit birer asker olarak çıkarlardı. Âzâd ediliş sertifikası olan 'itâka aynı zamanda rütbesiz askerî niteliği taşırdı. Kaynaklarda aydınlatılabildiği kadarı ile subaylar yetiştirmek için ayrılmış özel bir okul yoktu. Sultanın oğullarıyla yetiştirilen memlûklar ancak çok küçük bir yüzdeyi temsil ederlerdi ve metinlerde onlara tahsis edilmiş özel bir eğitim ile ilgili hiç bir ipucu bulamadık. Zaten saray çevresi askerlik sanatı ve faziletlerini kazanmak için yetersiz bir zemin hazırlardı. İmtiyazlı memlûklarla beraber yetiştirilen sultanın oğulları genellikle üst sınıftan çıkarılmış olurlardı (4). Böylece

-
- 1- Eğer Memlûk Devletinin ikinci dönemini dikkate almazsak, çünkü Çerkesler aralarında çok yetişkin bulunan akrabalarını getirttiler ve onları, âzâd olduklarında, arka arkaya yönetici sınıfına aldirttilerdi. Memlûk Devletinin ilk döneminde yalnız bazı, önemi az, Vâfidiyya adlı, çeşitli Türk veya çoğu Moğol ırklara mensup olan ve Memlûk Devletinde birçok nedenlerden dolayı sığınak arayan süvarî grupları bu imtiyaza sahip oldular. Bu imtiyaz, Vâfidiyya'nın büyük bir çoğunluğu yüzünden, özellikle büyük çetelerin bu devlete akın ettikleri bir dönemde, reddedildi. Bu politika sayesinde Memlûklar, kendi iktidarlarına karşı gelebilecek en büyük tehlikelerden birisini aşabildiler.
 - 2- A.N. Poliak'ın (BSOAS, X, s.867) düşüncesinin tam tersi. Onun bakış tarzına karşı olan deliller "The Wâfidiya in the mamlûk Kingdom" adlı ve yakında *Islamic Culture*, 1951, Jübile sayısında yayınlanacak olan makalemden açıklanmıştır.
 - 3- Emirlerin memlûklarının hem iç kavgalarında hem de Memlûk Devletinin dış düşmanlarla yaptığı savaşlarında şahsî veya toplu ünvanları azdı.
 - 4- Sultanların oğullarının durumu için makaleme bkzs.: JAOS, 1949, s.139, dipnot 32.

üst sınıfın bağrında -hıyerarşinin belli bir basamağına kadar- bir çeşit "eşitlik anlayışı" vardı. Subayların, generallerin ve devletin büyük mevki sahiplerinin (sultanlar da dahil) çoğunun aynı ara dönemlerden geçmeleri gerekiyordu, şöyle ki: Kölelik, bir sultan tarafından satın alınma, Kal'etulcebel'deki askerî okulda öğrenim, okuldan basit bir asker olarak çıkış gibi (1). Öyleyse memlûkların büyük çoğunluğunun başlangıçları aynıydı. Ancak okuldan çıktıktan sonra iktidara doğru zirvesinde sultanlık olan bir piramidin yükselişi gibi olan koşu başlardı. Bir kariyeri kolaylaştıran faktörlerin arasında şunlar sayılabilir: Güzellik, ırk, ailevi ilişkiler, "torpil" ve sonunda kabiliyet ile eğitim. Son iki faktörün genç memlûkun ilerlemesi için ağır basan etkileri vardı ve bu, müslüman ordularının en iyilerinden birinin ve belki dünyanın en iyi ordularından birinin bu devlette kurulabilmesinin sebeplerinden biridir. Sonraki devirde bu iki faktörün -kabiliyet ve eğitimin- askerî kariyer için belirleyici oluşunun bitmesi memlûk ordusuna öldürücü bir darbe indirdi (2).

-
- 1- Memlûk kroniklerinde ve biyografik sözlüklerinde bulunan yüzlerce emirin hayatı, önemli memlûkların çok büyük bir çoğunluğunun kariyerlerine sade birer asker olarak başladıklarının tesbit etmeye izin veriyor.
 - 2- Son memlûk devri ile ilgili kronikler, disiplinsizlik vak'aları ve çok zayıflamış olan askerî talimlerin etkisizliği hakkında bol bilgi verirler. Yalnız askerî okulda öğrendiklerini bilen müşterevât'ın talim eksikliği özellikle bahis konusudur. Karânîs'ler daha iyi asker sayılırlardı. Onların, eskilik bakımından ve ayrıca sultanlar siyâsî bir kural olarak onları düşmanla karşılaşmağa gönderdikleri için gerçekten çok daha büyük bir savaş tecrübeleri vardı. Böylece aralarından belli bir sayı öldürtülüp zayıflatılırlardı. Halbuki sultanın, hükümetin desteği olan ve sultanın kıskançlıkla göz kulak olduğu müşterevât tehlikeden korunmuş durumda kalırlardı (**Nucûm (P)**, VI, s.641, satır 2-5, bkz. ayrıca aynı eserdeki düzeltmelere s.III; s.700, satır 9-13; VII, s.660, satır 12, s.661, satır 6, s.677, satır 7-8, s.678, satır 2-5. İbn İyâs, II, s.67, satır 29, s.68, satır 1; V, s.67, satır 20-21, s.68, satır 2-4, satır 8-10; s.124, satır 13-15, s.127, satır 15-16). Oysa Karânîs'ler savaş tecrübelerini ancak ikinci sınıf hasımlarla yapılan muharebelerde kazanırlardı. Bütün bunlardan sonuç olarak şu çıkıyor: Osmanlılara karşı yapılan savaşta Memlûkların yenilgisi kaçınılmazdı. Gerçek şu ki : Bu olaydan çok önceki bir dönemde İbn Tagrîbirdî, Memlûk ordusunun değer azlığına ve devleti ciddi bir düşmanla yapılan bir savaş durumunda tehdit eden tehlikeye karşı dikkati çekmeye çalıştı (**Nucûm (C)**, VII, s.328, satır 3, s.329, satır 15. **Nucûm (P)**, VI, s.688. Havâdis, s.176). Memlûk ordusunun çöküşü ile askerî okuldaki eğitim ve talimin kalitesi arasında bir ilişkinin bulunduğu muhakkaktır. Gerçekten değeri az bir ordunun iyi askerî okullara sahip oluşuna az rastlanır.

MEMLÛK İLE ONU SATIN ALAN VE ÂZÂD EDEN EFENDİSİ ARASINDAKİ İLİŞKİLER

Bir memlûkun efendileri arasında serinin sonunda bulunan, onu satın alan ve âzâd eden mu'tik (1) veya ustâd (2), çoğul ustâdın (3),ve bazen seyyid(4) veya mevlâ (5) diye adlandırılanı en önemlisi idi (son iki adlandırma çok nâdirdir). Memlûk yalnız bu efendisine karşı çok sıkı bağlarla bağlanırdı ve ona son gününe kadar sadık kalırdı. Önceki efendilerine her ne kadar aşağıda göreceğimiz gibi belirli sayıdaki durumlarda onlara karşı bağılılığını tamamen kaybetmez idiyse de, sadakat borçlu değildi. Memlûkların çoğunda mu'tik'lerin kim olduğunu biliriz; gerçekten tarihçiler onlara haklı olarak büyük önem verirler ve eserlerinde onlardan bahsetmeyi eksik etmezlerdi. Âzâd eden efendinin kim olduğunu veya

-
- 1- İbn el-Furât, IX, s.181, satır 13. **Nucûm** (P), VII, s.377, satır 14, s.578, satır 15. Havâdis, s.720, satır 9-10. **Manhal**, I, yk.36b, satır 19-21, yk.199b, satır 5-6, yk.201, satır 21-22, yk.205b, satır 5-7; II, yk. 96a, satır 1, yk.157b, satır 3; V, yk. 8a, satır 22, yk.10b, satır 6; VIII, yk.421b, satır 17. **Dav'**, III, s.66, satır 26; VI, s.184, s.226, satır 23.
 - 2- Ebû l- Fidâ', **Kitâb el-Muhtasar fî Târîh el-Beşer**, İstanbul edisyonu, Hicrî 1286, cild III, s.210, satır 8-10; IV, s.11,satır 1-8. Zetterstéén, s.1, satır 11-12. **Nucûm** (C), VII, s.8, satır 15 -16, s.107, satır 10-11, s.114, satır 14-16, s.365, satır 9-11, s.366, satır 1-4; VIII, s.98, satır 10-18, s.232, satır 2-5, s.273, satır 5-7. **Sulûk**, I, s.663, satır 4, 5, s.803, satır 11, s.866, satır 10; II, s.79, satır 4-6, s.81, satır 4, s.110, satır 11, 12, s.389, satır 13-14. **Nucûm** (P), V, s.49, satır 14, 18, s.111, satır 22-23, s.152, satır 2-4, s.157, satır 20, s.200, satır 21, s.201, satır 1, s.223, satır 9, s.257, satır 1-2, s.282, satır 10-13, s.291, satır 20-21, s.328, satır 20, s.329, satır 1, s.364, satır 1-2, s.365, satır 4-5, s.373, satır 2-5, s.382, satır 8, s.469,satır 11-12; VI, s.451, satır 14-17, s.459, satır 5-8, s.824, satır 6, 10. **Havâdis**, s.275, satır 1-2, s.349, satır 13-17, s.379, satır 4, s.660, satır 21, s.661,y satır 1. **Manhal**, I, yk. 159a, satır 3-4, yk. 192b, satır 17-19, yk. 197b, satır 8-10, yk.209b, satır 6-7; II, yk. 34b, satır 4-5, yk. 125b, satır 17-18. İbn İyâs, IV, s.8, satır 1-3, s.180, satır 14-16. **Durar**, I, s.394, satır 7-8. **Dav'**, II, s.270, satır 19; III, s.44, satır 15-17;VI, s.232, satır 24. Bununla beraber "ustâd" kelimesi ayrıca memlûkun hizmet ettiği efendisi için geçiyor, yani ile de satın alan ve âzâd eden efendisi değil; Bu bölümlerde ustâd terimi "mahdûm" terimi ile eşanıamlı olarak kullanmıştır (**Sulûk**, II, s.83, satır 8-12, s.125, satır 3-4. İbn İyâs, II, s.122, satır 14. **Nucûm** (P), VI, s.277, satır 8).
 - 3- İbn el-Furât, IX, s.184, satır 12. İbn Kadî Şuhbe, yk.50a, satır 9.
 - 4- **Dav'**, III, s.286, satır 9, 14, 29, s.290, satır 4-5, s.296, satır 4, s.308, satır 27; IV, s.8, satır 24, s.10, satır 12, s.12, satır 15-16, 22-24; VI, s.201, satır 16.
 - 5- **Dav'**, II, s.317, satır 10, s.320, satır 1; III, s.26. İbn Haldûn da aynı tarzda mevâlî terimini burada memlûkları tarif etmek için kullanıyor: "Baybars min mevâlî 'Alâ' ed-Dîn Aydekîn el-Bundukdârî mevlâ es-Sâlih Eyyûb" (İbn Haldûn, V, s.381, satır 6-7). Ve ayrıca aynı eserde, s.143, satır 12, s.358, satır 5, s.361, satır 2-4, s.384, satır 5, s.394, satır 28, s.395, satır 1, s.409, satır 10, 20, s.411, satır 11, 24, s.451, satır 15, s.452, satır 12, s.472, satır 16.

adını kesin olarak (1) bilmedikleri durumlarda (2) da onlardan söz ederler. Ayrıca bir tarihçi bir mu'tik'in adını bilmediği zaman bu ağır bir eksiklik sayılırdı. İbn Tagribirdî, tarihçi İbn Hacı el-'Askalânî'nin Dukmâk'ı Sultan Barsbay'ın âzâd eden efendisi sanmasına -halbuki onun ilk efendisi idi- çok şaşır. Ama İbn Hacı çok iyi Türkçe bilmediğinden ve memlûklarla samimi ilişkileri olmadığından belli ölçüde mazur görür (3).

Âzâd edilmiş memlûka 'atik, çoğul : 'utakâ, veya ma'tûk, çoğul: ma'âtik, mu'tak (son kalıp çok nadirdi), denirdi (4). Bu kelimeye tek başına rastlanmıyor ama fulan veya falan efendiden âzâd edilmeyi bildiren bileşik isimlerde geçiyor, meselâ: Huve 'atik fulân, min 'utakâ' fulân, kâna asluhu min 'utakâ' fulân"(5) (aynı şey ma'tûk (6) ve mu'tak (7) için de geçerli). "Asluhu min memâlik fulân "(8) ifadesi her zaman değil ama oldukça sık âzâd eden kişiyi belirtiyor.

Eğer bir memlûk âzâd edildikten sonra yeni bir efendinin hizmetine geçerse o zaman efendisinin adı mahdûm (9) ve onun memlûkunun adı mustahdem (10) olurdu. Aralarında mu'tik'le 'atik'ini birleştiren sıkı bağlar

1- Havâdis, s.720, satır 9-10. Manhal, VIII, yk. 421b, satır 17.

2- Nucûm (P), VII, s.377, satır 14.

3- Nucûm (P), VI, s.555-556.

4- Dipnotu 5-7'de adı geçen yerlere bkz.

5- İbn el-Furât, IX, s.180, satır 17, s.444, satır 16. Nucûm (P), VII, s.579, satır 1, s. 591, satır 7-8, s.600, satır 6-7, s.615, satır 11, s.767, satır 6, s.775, satır 11, s.793, satır 12. Havâdis, s.719, satır 19, s.724, satır 17, s.725, satır 1-2, s.726, satır 16, s.728, satır 4-5. Manhal, I, yk. 156b, satır 12. Durar, I, s.395, 428, satır 6, s.480, satır 16; II, s.174, satır 9; III, s.370, satır 10; IV, s.489, satır 12. Dav', III, s.8, 60, satır 29; VI, s.195.

6- İbn İyâs, II, s.77, satır 16; III (KM), s.345, satır 22, s.346, satır 1, s.402, satır 16, 17, s.404, satır 18, s.429, satır 7, IV, s.2, satır 8, s.198, satır 6, s.208, satır 13.

7- Nucûm (P), VII, s.107, satır 4. Dav' I, s.274, satır 11.

8- Nucûm (C), VII, s.4, satır 4-5. Nucûm (P), VII, s.308, satır 4, s.573, satır 5-6. Manhal, VIII, yk. 264b, satır 1-2. İbn İyâs, II, s.185, satır 6.

9- Dav', III, s.7, satır 6-10, satır 18, s.30, satır 13. Sulûk, II, s.342, satır 14-15. Nucûm (P), VI, s.319, satır 10. Havâdis, s.645, satır 7. Tibr, s.191, satır 26. Dav', I, s.246; III, s.4, satır 4-5. Bununla beraber "mahdûm" sık sık "ustâd"la eşanlamlı olarak kullanılır (İbn el-Furât, IX, s.23, satır 5, s.52, satır 13, s.64, satır 22, s.117, satır 17, s.127, satır 13-15, s.138, satır 25, s.158, satır 1-3, s.174, satır 5-6, s.239, satır 8-11, s.420, satır 2-4. Manhal, I, yk. 158b, satır 19-20).

10- Nucûm (P), V, s.452, 454-455; VI, s.264-265, 384, satır 4-5. İbn el-Furât, IX, s.56, satır 3-5, s.89, 101, 107, satır 18-23, s.143, satır 13-25, s.162. İbn Kadî Şuhbe, yk.39b, satır 7-10. Şu terimler : Hadama, istahdama, ittasala bi-hidmet fulân (son ifadenin anlamı şudur: Âzâd eden kişinin hizmetini bırakıp yeni bir efendinin hizmetine girmek) memlûk ordusunun yapısı ile ilgili bölümde tartışıldı.

yoktu. Bunlar, genellikle oldukça soğuk, çok defa mustahdem, mahdumun kendi memlûklarını tercih ettiği duygusuna haklı olarak kapıldığından ortaya çıkan uyuşmazlıklarla şiddetlendirilmiş resmî ilişkilerdi. Bu hallerle ilgili olarak göze çarpan bir örnek şudur: İktidarda olan sultanın ve karânîs'lerin veya önceki sultanlar tarafından âzâd edilmiş olup onun hizmetine giren sultan memlûklarının arasındaki kötü ilişkiler.

Memlûk kaynakları, ustâd ve âzâd ettiği memlûk arasındaki ilişkiler hakkında bol bilgi verirler (1). Biz burada birkaç örnekle yetiniyoruz: Sultan I. Baybars ustâdı Aytekin'e büyük saygı gösterirdi; Baybars, kendisi sultan ve öbürü kendisinin emirlerinden biri olduktan sonra, sık sık onun vaktiyle kendisinin efendisi olduğunu ve onu yetiştirdiğini hatırlardı (ve kâna el-Melik ez-Zâhir Baybars yu'azzimuhu ve yekûlu lehu ente ustâdî ve ye'rif lahu hakk et-terbiya) (2). Bundan başka Baybars, Aytekin'in ustâdı olan ve emir sıfatıyla kendisinin hizmetinde bulunan Cemâl ed-Dîn İbn Yağmur'a da saygı gösterirdi. Kendi memlûkunun hizmetinde olan ustâdın bu durumu tarihçinin hayretini uyandırıp onu kaderin cilveleri hakkında düşüncelere sürükler (3). Ustâdına karşı sadakât eksikliği özellikle aşağılık bir davranış sayılırdı. İbn Tagribirdî, sultana ustâdını öldürmeyi öğütleyen bir emirden büyük bir hor görmeye bahseder (4).

Yukarıda bahsettiğimiz gibi memlûk, onu satın alan ve âzâd eden efendisine karşı sâdıktı ama bazen önceki efendisine sâdik kalmada inad edebilirdi. Bu belki şundan kaynaklanıyordu: Eski efendisi tarafından âzâd edilme noktasına getirildiğinden ona karşı bağlılığını korurdu. Öyle görünüyor ki memlûka, filan kişinin onun ustâdı olacağı aşılırdıktan sonra, sadâkat duygularını birdenbire bir başka kişiye aktarmak zor gelmiş olmalıdır. Böylelikle Sultan Çakmak'ın bıraktığı mirasdan olan ve Sultan Aynâl tarafından satın alınıp âzâd edilmiş olan kuttâbiye, âzâd edilişlerini tanımayı, onları yetiştirenin Çakmak olduğunu ve buna göre gerçek efendilerinin ve âzâd edenlerinin -yasaya göre olmasa da- o olduğunu söyleyerek red ettiler (ve nahnu 'utakâ' ez-Zâhir (Çakmak) ve terbiyetuhu fe-lâ nasîr 'atîk el-Eşref Aynâl bi-kit'at varaka). Demek ki Aynâl'dan aldıkları âzâd edilme belgesi onların gözünde bir kağıt parçasından başka bir şey değildi. Kûstahlıklarının cezalandırması için Kal'etulcebel kışlasından atıldılar (5). Aynâl'in halefi Hoşkadem aynı zorluklara çarptı. Aynâl'in mirasından olan, satın alıp âzâd ettiği kuttâbiye'ler, onu öldürüp onun yerine başka bir emiri tayin etmek istediler (6).

1- Zetterstéén, s.41, s.10-11, s.51, satır 9-10. İbn Kesîr, XIV, s.281, satır 10-11. Sulûk, I,s.820, satır 12-13, s.832, satır 5; II, s.57, satır 19, 21. Nucûm (C), VIII, s.103, satır 18-19. Bkz. ayrıca aynı eserde, s.102, satır 1-4. Nucûm (P), VI, s.236, satır 14, 20, s.323, satır 4-5; VII, s.84, 411, satır 6. Havâdis, s.132, satır 14-20.

Ayrıca önceki dipnotlarda geçen yerlere bkz.

2- Nucûm (C), VII, s.365, satır 9-11. Manhal, II, yk. 34b, satır 4-5.

3- Nucûm (C), VII, s.366, satır 1-4.

4- Manhal, I, yk. 206a, satır 21, yk. 206b, satır 5.

5- Havâdis, s.239, satır 17, s.240, satır 6. Nucûm (P), VII, s.469.

6- Nucûm (P), VII, s.719, satır 3-20.

MEMLÛKUN KÖLELİK VE ÂZÂDLIK ARKADAŞLARIYLA OLAN İLİŞKİLERİ

Yukarıda gördüğümüz gibi memlûk, ustâdına karşı sâdik ve kölelik ile âzâdlık arkadaşlarıyla dayanışma içinde olmalıydı. Bunların adı hucdâşiye (1), huşdâşiye (2), hucdâşin (3) veya huşdâşin (4) idi (tekil: hucdâş (5) veya huşdâş(6).

Davranışlarında da birlik içinde idiler. Aralarından birini sultan ilân etmeye çalışırlardı ve eğer bunu başarırlarsa iktidarını sağlamlaştırmak için herşeyi yaparlardı. Öte yandan huşdâş sultan olunca onları tutardı, onlara mevkiler sağlardı ve başka güçlü emirler ile onların arkadaşlarını iktidardan uzaklaştırırdı. Memlûk tarihçiliği huşdâşiye arasındaki ilişkiler hakkında, onları birleştiren (7) ve hatta onların arkadaşlarına bağlı olanlara da aktarılan karşılıklı dayanışma duygularıyla süslü hikayeler anlatır. Emirler, böyle birine sırf bir huşdâş'in arkadaşı olduğundan, kendi memlûkları gibi davranırlardı(8). Hattâ bazen,oldukça nadiren olduğu da doğru, yalnız kölelik arkadaşına, kölelik ve âzâdlık arkadaşına gösterilen duyguların aynı onlara karşı da beslenebilirdi. Meselâ âzâd edilişinden sonra kimsenin kendisiyle ilgilenmediği emir Yûnus el-'Alâî uzun süre basit bir asker olarak kaldı. Ama emir Aynâl el-'Alâî'nin sayesinde onlar emiri tayin edildi çünkü bir tacirin yanındayken onun huşdâşi idi (9).

- 1- Nucûm (P), VII, s.88, satır 1, s.530,satır 15, s.655, satır 7.Manhal, IV, yk. 174a; satır 1.
- 2- Sulûk, I, s.308, satır 18. Nucûm (P), VII, s.72, satır 16.
- 3- Nucûm (P), VII, s.393, satır 18, s.601, satır 3, s.663, satır 9, s.666, satır 4, s.667, satır 22, 24, s.698, satır 7, s.671, satır 4, 12, s.719, satır 6, s.776, satır 19. Havâdis, s.323, satır 20.
- 4- İbn İyâs, II, s.12, satır 5, s.219, satır 3; III (KM), s.247, satır 15, s.286, satır 1, s.348, satır 11, s.443, satır 20; IV, s.123, satır 20, s.338, satır 5.
- 5- Bkz. s.221 dipnotu 6.
- 6- "Huşdâş" teriminin etimolojisi için bkz. Steingass'ın Farsça sözlüğü, ayrıca Kremer, *Beitraege zur Arabischen Lexikographie*, ayrıca Poliak, *Féodalism*, s.28. Sulûk, Quatremère edisyonu, cild I, bölüm I, s.43-45. Sulûk, Kahire edisyonu, s.388, dipnotu 2. Nucûm (C), VII, s.10, dipnotu 1. Memlûk devrinin başlangıcında her zaman kullanılan yazım biçimi "hûşdâş" idi (Sulûk, I, s.393, satır 13. İbn el-Furât, VIII, s.226, satır 18-19. *En-Nahc es-Sadîd* (Patrologia Orientalis'te), XIV, s.598, satır 1, s.609, satır 7 ve başka yerde). "Hûştâş" yazılışı da bulunun (Favât el-Vefeyât, I, s.109).
- 7- Bkz. Sulûk, II, s.53, satır 20. Nucûm (C), VII, s.286 , satır 12-13; VIII, s.37, satır 13-14, s.45, satır 4, s.65, satır 14-15. Nucûm (P), V, s.416, satır 12-14, s.435, satır 19-20, s.463, satır 15-16, s.464, satır 7-9; VI, s.503, satır 19-22; VII, s.83-84, s.825, satır 19-20, s.826. Havâdis, s.566, satır 12-17. Manhal, V, yk. 21b, satır 18-22, yk. 23b, satır 17-18. İbn İyâs (KM), III, s.297, satır 10-11. Durar, III, s.263, satır 1-2. Dav', I, s.246, satır 23-24; X, s.164, satır 19.
- 8- Nucûm (P), VI, s.524.
- 9- Nucûm (P), VII, s.636, satır 1-3.

Arkadaşlar arasındaki dayanışma aynı ölçüde bu gruptan olmayanlara karşı düşmanlık şeklinde gösterilirdi. Bu gruba yeni girmiş olan bir memlûkun talihi acıklıydı. Ona "yabancı" (ecnebî veya garîb)(1) denirdi ve ona karşı buna göre davranılırdı. İşte meselâ Bektemur es-Sâkî hakkında anlatılanlar : " Sultânın sarayında yabancı (garîb) idi çünkü huşdâşî yoktu. Yalnızdı ve bütün hassakiye ona karşı birlik olurdu" (2). Ayrıca Dokuzdumur el-Hamavî'nin durumu anlatılıyor: "Kendini sultânın sarayında yabancı (garîb) olarak hissederdî çünkü huşdâşî yoktu" (3). Cânîbek es-Sûfî'ye "deli" lakabı verilirdi çünkü huşdâşîye'sini "yetkisiz ve arkasız bir yabancı (garîb)" olan Yaşbak el-Cakamî ile birleşmek için terketmişti. Bu düşüncesiz davranışdan dolayı bütün arkadaşları düşmanı olan Sultan Barsbay ile birleştiler (4). Bir huşdâş'a yardım etmeyi reddetmek, ona zarar vermek, ona karşı savaşmak ve hele onu öldürmek alçaklık ve hainlik sayılırdı (5). İlgî çekici bir olay : Meşhur Sultan Şecer ud-Durr her ne kadar kadın olsa da Sâlihîye memlûklarının (el-Melik es-Sâlih Necm ed-Dîn Eyyûb'un memlûkları) huşdâş'a'sı sayılırdı; iktidara gelişi bunların yardımıyla oldu ve onlar gerçekten öldürülmesini engellemeye çabaladılar, ama sonuçsuz (6). Fakat bu dayanışmanın da sınırı vardı. Bir grup huşdâşîye sultanlık için savaş verdikten ve hedefe ulaştıktan sonra aralarında güçlü ve hırslı emirler varsa bazen iktidarı ele geçirmek için birbirleri ile savaşırldı. Saltanat için en tanınmış savaşlar Aybek ile Aktay, Lâcîn ile Kitboğa ve Berkûk ile Bereke el-Cûbânî arasında çıkanlar idi.

GENÇ MEMLÛK İLE ONDAN SORUMLU OLAN YAŞÇA DAHA BÜYÜK MEMLÛK ARASINDAKİ İLİŞKİLER

Huşdâşîye arasında gördüğümüz gibi kölelik ve eğitime dayanan karşılıklı dayanışma, yaşca daha büyük bir memlûkun askerî okul da daha küçük bir memlûku gözetmesi için görevlendirildiği durumlarda daha da artardı. Birincinin adı "ağâ,çoğulda: ağavât (7),tamlamalarda:ağâ (8),ağât (9),ağat (10)" idi İkincinin adı "inî, çoğulda: iniyât(11), tamlamalarda: inî (12)" idi.Burada şunu belirtelim:

- 1- Havâdis, s.170, satır 10. Ayrıca aşağıdaki dipnotlara bkz.
- 2- Manhal, II, yk. 85b, satır 20-22.
- 3- Manhal, III, yk. 191b, satır 1-6. Bkz. ayrıca aynı eserde yk. 206a, satır 18-21.
- 4- Nucûm (P), VI, s.526, satır 4-7, s.527, satır 3-6.
- 5- Ebû l-Fidâ', III, s.190, satır 13. Sulûk, II, s.76. İbn el-Furât, IX, s.139, satır 8-9. Nucûm (P), VI, s.177, 436, satır 6.
- 6- Nucûm (C), VI, s.372, satır 16-17, s.377, satır 5-6, s.378, satır 2-3.
- 7- İbn İyâs (KM), III, s.240, satır 15-23, s.286, satır 15.
- 8- Manhal, V, yk. 46b, satır 6-9. İbn İyâs, II, s.124.
- 9- Nucûm (P), VI, s.479, satır 11-13; VII, s.260, satır 10, s.688. Manhal, II, yk. 173b, satır 20-21; III, yk. 277, satır 16; IV, yk. 296, satır 19.
- 10- Manhal, I, yk. 165b, satır 15-16; II, yk. 42b, satır 10. "Gât" bile bulunur (Nucûm (P), VII, s.97, satır 2-7).
- 11- Nucûm (P), VI, s.839, satır 17-18;VII, s.7, satır 9, s.612, satır 4. Ayrıca s.225 dipnotu 5'te geçen bilgilere bkz.
- 12- Manhal, III, yk.164a, satır 18; IV, yk. 210b, satır 1-2. İbn İyâs, IV, s.307, satır 14. İbn İyâs' neşredenlerin aksine (aynı yerde dipnotu 3) "ahî" kelimesinin bozulmuş şekli değildir. Daha çok "anî" şekline (Manhal, II, yk. 173b, satır 20-22) ve "annî" şekline (İbn İyâs, IV, s.9, satır 27) rastladık.

Araştırdığımız devrenin kaynaklarında "ağa" kelimesi hemen hemen her zaman memlûklar için ve bu terimin anlamlarından biri "hadım" olduğu halde, çok nadiren hadımlar için kullanılırdı.

Ağa, inî'nin bir nevi vasisi ve eğitici idi ve onunla meşgul olması ve onu koruması gerekiyordu. Ona karşı sertlikle mi yumuşaklıkla mi davrandığını bilmiyoruz çünkü tabaka'daki günlük hayatı hakkında elimizde hiç bir bilgi yok. Orada memlûklar arasında bir kavga çıktığı zaman, ağa sadâkatlerine güvendiği iniyât'ını mobilize ederdi(1). Okulu terkettikten ve kölelik devri üzerinden uzun süre geçtikten sonra da aralarında çok sıkı bağlar olurdu. Çok defa bir memlûk ağa'sının tavsiyesi sayesinde yükselirdi (2). Ağa'nın ünvanları, lakabları ve isimleri inî'ye geçebilirlerdi, meselâ: Tûh en-Nâsirî, ağası Mâzî ez-Zâhirî'ye göre "Tûh Mâzî" olarak tanınırdı (3); Tanbak el-Kâdî'nin inî'si Sûdûn el-Kâdî adına ağasının unvanı olan "el-Kâdî" terimini ilave ederdi (4). Şu vak'a ağanın ona emanet edilmiş memlûkun kaderi üzerindeki etkisi hakkında bir fikir verebilir: 887 yılında sultan, kadırlara ve şahitlere bir memlûkun evliliğini ağasının izni olmadan akdetmeyi yasaklayan bir ksaramameyi resmen yayımladı (5). Eğer zamanla inî, ağasından daha üstün askerî bir rütbe alacak veya hele onun âmiri olacak olursa, o zaman tarihçiler bu durumdan kaderin cilvesinin bir örneği olarak bahsederler (6). Ama inî güçlü olunca kendinden daha az şanslı olan vasisine karşı genellikle vefâkar olurdu. Meselâ Halep ve Şam valisi rütbesine yükselen Tanbak el-Bacası, yalnız Trablus ve Halep valisi olan Cârku'tlu'ya karşı bütün minnetdarlığı ve saygısını korumaktaydı çünkü bu kişi tabaka'da ağa'sı idi (ve-lehu 'aleyhi terbiye ve fazl ve kâne Tanbak mu'terifen bi-ihsânihi ve yar'â lahu et-terbiye el-kâdîme) (7). Bir başka yerde Tanbak'ın sultanın da katıldığı merasimlerde eski ağası Cârku'tlu ile karşılaşınca ona karşı öncelik hakkını almamak için onunla aynı tarafta oturmaktan çekindiği çünkü onun yanında altüst olduğu anlatılır (8). Eğer bir inî ağa'sının üst tarafına oturursa bu bir hakaret sayılabilirdi (9). Timurboğa ez-Zâhirî'nin sürgünde bulunduğu sırada onun yerine ez-Zâhirîye memlûklarının (ez-Zâhir Çakmak'ın memlûkları) başına Cânîbak geçti; ama dönüşünden itibaren bu vazife ona geri verildi ve Cânîbak'tan daha üst makama yerleştirildi çünkü Tabakate'l-Mustecedde'de onun ağa'sı idi (10).Devletin daha yüksek mevkilerine,

1-Nucûm (P), VI, s.528, satır 10-12.

2- Nucûm (P), VII, s.688. Manhal, I,yk.165b, satır 15-16; II, yk.173b, satır 20-21. Dav', III,s.281, satır 7-8.

3- Manhal, IV, yk.2b, satır 15-16. Dav', IV, s.9, satır 27.

4- Nucûm (P), VI, s.469, satır 13-16.

5- İbn İyâs, II, s.215, satır 21-22; III (KM), s.192, satır 1-2.

6- Nucûm (P),VI, s.469, satır13-16.Manhal, II, yk.174a, satır15-19. Dav', III, s.30, satır 9-11.

7- Manhal, II, yk. 174a, satır 15-19. Ağa'ya karşı beslenen saygı ve minnet duyguları hakkında bkz. Nucûm (P), VI, s.469, satır 13-16. Manhal, III, yk. 170a, satır 5-7, satır 9-11.

8- Nucûm (P), VI, s.566, satır 5-7.

9- Hîtat, II, s.308, satır 33. Nucûm (P), VII, s.695, satır 12.

10- Nucûm (P), VII, s.695, satır 12.

meselâ sultan veya atâbek el-'asâkir mevkiine ulaşmak için başka memlûkların ağa'sı olmuş olmak çok büyük bir avantaj idi (1). Ayrıca mevkilerin ve yüksek görevlerin dağıtımında bunlara öncelik tayin eden bir çok alışılmış usuller vardı (2). Bu da Memlûk Devletinde ve ordusunda kıdem ve yaşca büyüklüğün hakkını açıkça görülür hale getirir.

İnî'nin ağa'sına karşı kötü davranışları günah sayılırdı. Bir tarihçi Tagrîbirmiş'le ilgili olarak şunları söyler: "Eğer Haleb'in sakinleri onun boyunduruğu altında olsalardı onlara Timur Lenk'ten daha gaddar davranırdı" ve zalimliğinin bir örneği olarak Tagrîbirmiş'in ağa'sını öldürdüğünü ilâve eder (3).

Eğer bir emir sultanın gözünden düştüyse etkili kişilerin inî'si veya ağa'sı olma sıfatı cezasını büyük ölçüde azaltabilirdi. Örnek olarak İskenderiyye valisi olup o şehrin hapishanesinden Sultan Barsbây'ın candüşmanı olan Cânîbek es-Sûfî'nin kaçmasına göz yumduğu için görevinden alınan Esendemur ile ilgili bir parçayı aktaralım: "Eğer yukarıda anılan Esendemur Sultan Barsbây'ın ağavât'ından ve emir Cerkes el-Kâsimî'nin en önemli inîyât'ından olmasaydı ona bambaşka bir biçimde davranılırdı"(4). Esendemur ez-Zâhirî, Çakmak'ın iktidara gelmesi sayesinde kariyer yapmayı umuyordu çünkü o onun kardeşi olan Cerkes el-Kâsimî'nin inî'si idi; ve bazı memlûkların ilerlemelerini kolaylaştıran Cerkes el-Kâsimî, aynısını inî'si olan Esendemur'a haydi haydi yapardı (5).

Yukarıda verilen örneklerden şu sonuç çıkartılabilir: Memlûkun ağa'sına karşı tutumu ustâdına karşı olaninkine benziyordu her ne kadar ikisi gözönünde aynı olmaktan uzak idiyse de; şöyle ki ağa en sayılan huşdâşîye ile ustâdın arasında ortalarda bir yer tutardı.

1- **Nucûm** (P), VI, s.543, satır 20-21, s.749, satır 11-13.

2- **Nucûm** (P), VI, s.525, satır 13, s.539, satır 7. **Manhal**, II, yk.42b, satır 10, yk.55, satır 3.

3- **Nucûm** (P), VII, s.97, satır 2-7.

4- **Nucûm** (P), VI, s.569, satır 12-14.

5- **Manhal**, yk. 195a, satır 10-19. Gösterdiğimiz gibi inî ve ağa arasındaki ilişkilerin kaynağı askerî okuldadır. Bununla beraber bu kurala uymayan istisnâî bir duruma rastladık. Bu da emir Sarûcâ'nın Sultan en-Nâsır Muhammed tarafına Tankîz'in, onlar emiri rütbesini aldığı zaman, ağası olarak tayin edilmesidir. Tankîz, Şam naibliğine terfi ettirildiği zaman minnetdar olarak Sarûcâ'nın rütbesini yükseltti (**Manhal**, III, yk. 170a, satır 5-11. **Nakt el-Himyân**, s.170, satır 15-17). İnî hemen her zaman bir memlûkun koruması altında olurdu (Bkz. bundan başka yukardaki dipnotlarına: **Nucûm** (P), VI, s.101 ve dipnotlardaki bilgiler, s.211, satır 2-10, s.528, satır 10, 569, satır 12-14, s.831, satır 13-15, s.839, satır 17-18; VII, s.7, satır 9, s.250, satır 15, s.588 ve dipnotlardaki bilgiler, s.612, satır 4. **Havâdis**, s.350, satır 1-2, s.658, satır 3-4. **Manhal**, I, yk. 194b, satır 16-19; II, yk. 1b, satır 9-10, yk. 130a, satır 20-23, yk.157a, yk. 191a, satır 16-17; III, yk. 129a, satır 1. İbn İyâs (KM), III, s.52, satır 9. **Dav'**, II, s.315, satır 15-16; III, s.4, satır 28, s.71, satır 5-6. **JA**, 1915, s.178, satır 17). Bununla beraber hadımların -ve özellikle aralarında en çokönemi hâiz olan mukaddam el-memâlik'in- inîyâtları ile ilgili yerlere çok nâdiren rastlanır (**Nucûm** (P), VI, s.140, satır 17-19, s.148, satır 8-10; VII, s.498, satır 10-12. **Havâdis**, s.320, satır 15. **Manhal**, III, yk.176. **Dav'**, III, s.228, satır 26-28). Memlûk Devleti söz konusu olduğu zaman istisnası olmayan bir kural hemen hemen yoktur.

Her tabaka'da tam olarak ne kadar ağavât olduğu, her birinin eşit sayıda inîyât'tan sorumlu olup olmadığı ve hepsinin vazifelerini icra ettikleri zaman âzâd edilip edilmedikleri bilinmiyor, ama bütün kurum için görevlendirilmiş, âzâd edilmiş olan ve "ağât et-tabaka" unvanını taşıyan birinin varolduğunu biliyoruz. Bu kişi hadım değildi ve hadım olan mukaddam et-tabaka ile karıştırılmaması gerekir (1) (ikisinin görevleri arasındaki sınırlandırmanın çok açık olmadığı doğrudur). Meselâ Çerkes el-Kâsimî, Tabakat ez-Zimâm'ın ağa'sı idi(2). Tabakat er-Rafrâf'ın ağa'sı olan Tâñibek el-Bacası'nın Ahmed adlı bir oğlu vardı (3); Nevruz el-Mecnûn, Tabakat el-Meydân'ın ağa'sı idi (4). Saydığımız bütün isimler hadımların arasında geçmiyor (5). Osmanlılara karşı sefere çıkmadan önce sultan, ağavât et-tibâk'lara sefer esnasında karıları için kaygılanmasınlar diye onları boşamayı teklif etti(6)

KÖLELİK DÖNEMİ VE ONUN MEMLÛKLARIN ÂZÂD EDİŞLERİNDEN SONRAKİ İLİŞKİLERİ ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

Geçen bölümün sonunda belirttiğimiz gibi kölelik devri memlûkun şahsiyeti ve yaşam şekli üzerine kuvvetli bir damga vururdu. O dönem, ondan geçtikten sonra değiştirilmiş olarak çıktığı bir potayı teşkil ederdi: Dinsizlikten müslümanlığa, çocukluktan yetişkinliğe, öğrencilikten askerliğe. Azad edildikten sonraki kariyeri aşağı yukarı büyük ölçüde kölelik yılları esnasında aldığı yönün doğruluğuna bağlı idi. Böylece bu devre yalnız her memlûkun kişisel kaderini etkilemekle kalmayıp memlûk toplumuna karakterini veren bütün bir ilişki ağını tayin ederdi. Bunun temelini oluşturan belli başlı prensiplerden ikisi direkt kölelik yıllarından gelir, meselâ: a) Memlûkun onu satın alan ve âzâd eden efendisine karşı sadakati; b) Kölelik ve âzâdlık arkadaşları arasındaki karşılıklı dayanışma.

- 1- Poliak'ın tahmin ettiği gibi (**Feudallism**, s.3, dipnotu 1).
- 2- **Nucûm** (P), VI, s.569, satır 12-14. **Havâdis**, s.350, satır 1-2. **Manhal**, I, yk. 194b, satır 16 19, yk. 195a, satır 10-19; II, 191a, satır 16-17. **Dav'**, III, s.71, satır 5-6. İbn İyâs, II, s.16, satır 2.
- 3- **Dav'**, III, s.26, s.124.
- 4- İbn İyâs (KM), III, s.301, satır 14-19; IV, s.98, satır 23.
- 5- Şimdiye kadar hadımlara ve memlûklara ait yalnız birtane müşterek Türk memlûk ismine rastladık: o da Hoşkadem'dir. Memlûk ordusu ile ilgili eserimizin bir bölümü hadımlara ve adlarına ayrılmıştır.
- 6- İbn İyâs, V, s.6, satır 4-9. Ağavât et-tibâk'ların sultanla olan ilişkileri ve devletin büyük işlerinde aldıkları önemli yerler (İbn İyâs (KM), III, s.240, satır 15-23, s.266, satır 15; IV, s.41, satır 20; s.180, satır 6-7, s.430, satır 11-13, s.485-486; V, s.6, satır 5-6, s.80, satır 12-17 ve başka yerde) onların hadım olmadıklarına inanmak için ayrıca sebep teşkil ederler. Gerçekten mukaddam el-memâlik es-sultânîye ile mukaddamû et-tibâk'lar hayâtî önem taşıyan kararlarda hiç bir zaman söz sahibi değildiler. Bu dipnotunda adı geçen yerleri okurken ağavât et-tibâk'ın çok sık culbân oldukları ve daha çok askerî okuldaki görevlerinden dolayı culbân ile onların efendisi olan sultanın arasında aracı görevini yaptıkları kolayca var sayılabilir. Bununla beraber bu varsayım ek bir araştırma gerektiriyor. Bir tabakanın ağası olarak hizmet veren bir hadım için yalnız bir tek örnek zikrediliyor, bkz. **Dav'**, X, s.272, satır 13.

Ortak bir kölelik ve âzâdlık dönemi tarafından birleştirilmiş olan memlûklar arasındaki ilişkiler ve de yaşça daha büyük memlûk ile sorumlu olduğu daha küçük memlûk arasındaki ilişkiler, aile bağları ile göze çarpan bir benzerlik gösterir. Bu benzerlik şu veriler sayesinde daha açıklığa kavuşur: Sözlüğe göre "ustâd" kelimesinin bir anlamı baba, "ağa" kelimesinin bir anlamı ağabey, "inî" kelimesinin bir anlamı küçük kardeştir. Ustâd'ın memlûkları tarafından bir baba gibi görüldüğü yukarıda anlatılan durumlardan ve de aile hayatı için söylenen çeşitli ata sözlerinden çıkar. Tarihçi, Sultan Lacîn'in ve memlûku Menkutimur'un ilki ikincisine bütün iktidarı teslim ettiğinden ikincisi de onu suistimal ettiğinden dolayı öldürülmelerinden bahsederken şöyle diyor: "Atasözünün dediği gibi: Suçlu çocuk babasına lanet getirir" (fa-kamâ kîla fi l-emsâl el-veled el-habîs yektesib li-ebîhi el-la'na) (1). Tarihçi, Sultan Berkûk'un muşterevât'ı, Şam'a askerî bir sevk esnasında, kepazece davranışları yüzünden Şam'da oturanları bir ayaklanmaya tahrik ettikleri zaman aynı atasözünün bir başka varyantını aktarır(2).

Aileye dahil olmayanların tümü bilfiil yabancı idiler ve onların düşmanlığıyla karşı karşıyaydılar. İbn Tagrîbirdî'nin seyfiyye, yani bir emirin hizmetinden sultaninkine geçen memlûklar, hakkındaki gözlemleri bu durum için çok karakteristiktir. Onların sultan tarafından dezavantajlı kılındıklarını vurgular. Nakledeceğimiz pasajda onlardan derin bir hor görme ile söz eder: "Seyfiyye, yani ustâd'larının ölümünden sonra sultanın memlûklarına katılan emir memlûkları, aşağılık kimseler sayılırlardı çünkü onlar genellikle kazananın tarafını tutarlardı. Şu sultan veya bir başkasının olması onlar için pek önemli değildir; çünkü onlar sultan olacak kişinin memlûkları olacaklar, halkın arasında bilinen atasözünün dediği gibi: "Annemle evlenecek olan kişiyi ben: Ey baba! diye çağıracağım" (kamâ huva masal el-âmmen men tezevvece bi-ummi sihtu lehu yâ ebî) (3).

Bu pasaj memlûklar arasındaki ilişkileri aydınlatır çünkü negatif olarak ihtiva ettikleri bulgular aynı zamanda bazı pozitif tesbitler yapmaya izin verir. Orada, bir memlûkun ustâd'ından ve huşdâşiye'sinden ayrılmamasının ne kadar önemli olduğu görülür. Seyfiyye memlûkları ustâd'ından ve huşdâşiye'sinden uzaklaştırıldıktan sonra memlûkları ile hiç bir kişisel bağları olmayan bir üniteye geçirilirlerdi. Bağları olmayan, emir kulu, gevşek ve askerî aileye karşı duyulardan yoksun türden kişiler olurlardı.

Memlûk kaynaklarında "ah" (kardeş) kelimesinin sık sık "huşdâş" kelimesi ile, ve "ihve" (kardeşler) kelimesinin "huşdâşiyye" ile eşanlamlı olarak geçmeleri aynı efendi tarafından âzâd edilmiş memlûklar arasındaki ilişkiler ile bir ailenin efradı arasındaki ilişkilerin benzerliklerini daha da açıkça gösterir, o kadar fazla nisbette ki bu çoğul (ihve) düşünce veya din kardeşlerini (ihvân) değil de **doğuştan kardeşleri** belirtiyor. İşte memlûk dayanışması için daha bazı çarpıcı örnekler. Sultan Kitboğa bilindiği gibi Lacîn'in huşdâş'ı idi (4). Öyle olunca Lacîn tarafından devrildikten sonra kaçmaya başlayan Kitboğa tahtı gasp edene boyun eğmeye karar vererek şunu söyledi: " O benim huşdâş'ımdır, o ve ben

1- Manhal, II,yk.55b, satır 10-13.

2- Nucûm (P), V, s.400, satır 3-4.

3- Havâdis, s.443, satır 16-19.

4- En-Nahc es-Sadîd (Patrologia Orientalis'te), XIV, s.567, satır 1-4, s.597, satır 1, s.598, satır 6. İbn Kesîr, XIII, s.348, satır 14-16.

ayrılmaz bir parçayız (anâ ve huve şey vâhid) ve bu nedenle ben ona itaat edeceğim "(1) Lâcîn de aynı olay hakkında şunu diyor: "Eğer Kitboğa'yı yakalamak isteseydik bu bizim için çok zor bir şey olmayacaktı ama biz onu bıraktık çünkü **o kardeşlerimizdendir** (li-kavnihi min ihvatînâ)" (2). Bir başka durumda arkadaşlarını yatıştırmak isteyen Lâcîn, onlara şu cümlelerle hitap eder: "Artık Kitboğa memlûklarının yaptıklarına katlanmamıza gerek yok çünkü **siz benim huşdâşiyemsiniz ve kardeşlerimin yerindesiniz** (ve-entum huşdâşiyyatî ve-mahalla ihvetî)" (3). Başka bir yerde Sultan Çakmak'ın Gazza valiliğini kardeşlerinin (ihvetuhu) yanı Mu'ayyadiye'nin tavsiyeleri üzerine Tûh b.Abdullâh el-Ebûbekrî el-Mu'ayyadî'ye verdiği (4) zikredilir; veya başka bir yerde şöyle geçer: "El-emir 'Alî Bey el-Mu'ayyadî...yanı kardeşleri (ihvatuhu) olan Mu'ayyide'lerden biri..."(5) Son iki pasajda ihve ve huşdâşîye kelimelerinin eşanlamlı oldukları belli oluyor. Çünkü orada bütün "kardeşler" Mu'ayyadiye'dendir yanı onlar Sultan el-Mu'ayyad Şeyh tarafından satın alınıp âzâd edilmişlerdi (6). Bir başka örnek: Zaferî kazanan emir Yelboğa en-Nâsîrî delegelere Sultan ez-Zâhir Berkûk'un teslim olduğunu ilân edip onlara ona karşı "**Bizim kardeşimiz ve huşdâşimiz**" (el-Melik ez-Zâhir ehûnâ ve huşdâşunâ)dir diyerek merhamet göstereceğini ve onu kurtarmaya çalışacağını söyledi (7).

- 1- İbn Kesîr, XIII,s.348, satır 14-16. Ayrıca: **Durar**, III, s.263, satır 1-2.
- 2- **Durar**, III, s.363, satır 18, s.364, satır 5.
- 3- **En-Nahc es-Sadîd**, XIV, s.597, satır 1-2.
- 4- **Manhal**, IV, yk.3a,satır 4.
- 5- **Manhal**, IV, yk.173b, satır 3.
- 6- "İhve" kelimesi "huşdâş" kelimesinin eşanlamlısı olarak çok yerde geçer, meselâ: **En-Nahc es-Sadîd** (Patrologia Orientaliste), XIV, s.587, satır 1-4, s.609, satır 7. **Nucûm** (P), V, s.463, satır 10; VI, s.225, satır 13; VII, s.13, satır 19. **Sulûk**, II, s.45, satır 13-14, s.86, satır 19, s.99, satır 1. **Manhal**, III, yk.142b, satır 6; V, yk. 5b, satır 20-23, yk.29a, satır 19-20. İbn el-Furât, IX, s.52, satır 6-7, s.74, satır 21, s.175, satır 1, s.190, satır 15, s.196, satır 16-17, s.420, satır 2-3, s.468, satır 5-7. İbn Kadi Şuhba, yk. 47b, satır 16. **Durar**, II, s.39,satır 13-14, s.182, satır 1, s.214, satır 11-12; III, s.241, satır 6-8, s.252, satır 10-11; IV, s.364, satır 15-16, s.366, satır 19. **Dav'**, II, s.318, satır 12-13; III, s.11, satır 4-5; X, s.272, satır 11-13. **Hitat**, II, s.314, satır 14, s.317, satır 19, s.397, satır 22-24, satır 30.
- 7- **Nucûm** (P), V, s.416, satır 19-20. Bkz. ayrıca: **Durar**, I, s. 484, satır 19-20. **Nucûm** (P), VI, s.34, satır 10-12. Memlûklar ve ustaları arasındaki ilişkiler ile bir ailenin efrâdı arasındaki ilişkilerdeki benzerlikten bahsederken, efendinin memlûk kölelerine göre oynadığı rolü belirtmek için "rabbâ" (=yetistirmek, eğitmek) teriminin kullanımdan söz etmek gerek. Bu rol, babanıninkine benzeyen bir eğitimci rolü idi. Adı geçen terim bu incelemede sık sık zikr edildi. Bkz. bundan başka aşağıdaki yerlere: **Nucûm** (C), VIII, s.85, satır 4-5; IX, s.278, satır 3. **Sulûk**, I, s.836, satır 1-5. **Manhal**, I,yk. 158b, satır 10. **Durar**, I, s.477, satır 19-21, s.496, satır 6-7; II, s.219, satır 7. İbn Kadi Şuhbe, yk. 20a, satır 14-15. **Hitat**, II, s.386, satır 7. "Tarâbî" teriminin memlûk'un eş anlamlısı olarak kullanıldığından söz ederken, ona Memlûk devrinde değil de ancak Eyyubî devrinin sonunda rasladığımızı vurgulamamız gerek (**Hitat**, II, s.149, satır 3-11. **Sulûk**, I, s.275, satır 4-5, s.358, satır 20).

